

U. 6 1 0 1980

digitised by A.R.A.R.®

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ս. ՍԱՆԻՆԵԱՆ	Պիկնիկ
Յ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ	Ազերս
» »	Անգիր բառի պէս
» »	Ընկալագիր
* * *	Միլան Բիւնտերա
x x x	Հարցազրոյց՝ Միլան Բիւնտերայի հետ
ՇԱՀԱՆԳՈՒԽՅՏ	Ապրույթ-աղին հեֆիաթը...
Փ. ՀԵՐԱՆԵԱՆ	Փեթրա
» »	Քարեղէն ճամապարհ...
Կ. ԶԱՐԵԱՆ	Անցորդը եւ իր ճամբան
Յ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ	Կ. Զարեան՝ յաւերժական ճամբորդը
Լ. ՄԿՐՏՋԵԱՆ	Արեւելեան Եւրոպայի երկրներում 3 — Ռումինիա
Յ. ՕՇԱԿԱՆ	Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծները
Վ. ԱՆԱՆԵԱՆ	«Սմբակաւոր ոչխարների» եւ «խոտակեր գազանների» մասին
Շ. ՏԱՄԱՊԵՏԵԱՆ	Ներկայացում Սրբուհի Տիսարի
Ա. ՊԱՏՄԱԳՐԵԱՆ	Մի անակնկալ հանդիպում
* * *	Մշակութային լուրեր

8955-81P.

digitised by

A.R.A.R.@

Բագրու

ԱՐՄԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Ե ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ՃԺ. ՅԱՐԻ, ԲԻԻ 5 ԽԱՅԻՍ 1980 ՎԷՅԲԵԻՃ

Ս. ՍԱՆԻՆԵԱՆ

Պ Ի Կ Ն Ի Կ

Կիրակի էր։ Ես դեռ քնել էի, երբ տանտիրուհիս միջանցքից յայտնեց, որ ինձ կանչում են հեռախոսի մօտ։ Հեռախօսը զանում էր մեր բնակարանի ախի կէտում, ուր միջանցքը ուղիղ անկեան տակ ծուռում էր եւ գնում այլ ուղղութեամբ։

Հեռախօսում էին Գէորգը եւ իր կինը՝ Յամիկը։ Նրանք ինձ առաջին, որ իրենք պիկնիկ են հրաւիրուած եւ ուզում են ինձ իրենց հետ տանել։ Ես համաձայնեցի եւ նրանք մօտ կէս ժամից եկան եւ ինձ վերցրին։

Ամառնային մի շողշողուն եւ զուարթ օր էր։ Մէկն այն օրերից, երբ ուզում ես երգել եւ Ծիծաղել։ Այգպէս տնելով էլ մենք հասանք պիկնիկի վայրը, որը քաղաքից դուրս ընկած հանրային մի ընդարձակ պարտէզ էր։ Այդտեղ արդէն հարիւրաւոր խմբեր կերութումի մէջ էին։

Մեզ հրաւիրողներին ես չէի ճանաչում, եւ ոչ էլ ընկերս՝ Գէորգը։ Ճանաչում էր նրա կինը՝ Յամիկը։ Յամիկն էլ խմբից խումբ էր տնցնում իր Ժանօթներին զանելու համար։ Գէորգն էլ մի հայ աղամարդու անհամբերութեամբ շտապեցնում էր կնոջը եւ ջղայնացնում նրան։

— Սրանք են, — վերջապէս մի խմբի ցոյց տուեց Յամիկը։

Խումբն արդէն կերութումի մէջ էր։ Մենք, ըստ երեւոյթին, ուշացել էինք։

Այդուհանդերձ, խումբը մեզ սիրով ընդունեց։ Այդտեղ թէեւ կռափայտից պատրաստուած մի մեծ սեղան կար եւ սեղանի երկու կողմը երկար նստարաններ, բայց մեզ հրաւիրող թուացող պիկնիկաւորները նստել էին խո-

տերի վրայ։ Ամերիկացիները գետնին նստել չգիտեն, ուստի՝ կիսապառկել էին։ Յամսիկը հանեց իր հետ բերած սննդամթերքը և խմիչքները շշերը։ Շուտով մենք միահիւսուեցինք այդ խմրի անդամների հետ։ Դրանք բացարժեշտ եւ ուղղամիտ մարդիկ էին։ Եւ սիրում եմ այդպիսի մարդկանց։ Թէեւ շարունակ ծիծաղում էի, բայց նման դէպքերի փորձից գիտէի, որ ընչ անց այդ ծիծաղը փոխուելու է դառնութեան։

Շուտով մեզ մօտեցաւ մի երիտասարդ։ Նա մի սլինկակաւորի պէս անփոյթ չէր հագած, այլ՝ շատ վայելուչ։ Գեղեցիկ տղամարդ էր։ Սքանչելի մարմին ունէր։ Կանոնաւոր գիծազօծեր եւ սպիտակ մորթ։ Սակայն նրա բացդոյն դէմքի վրայ սեւ աչքերը մէկ աջ էին նայում, մէկ ձախ, մէկ էլ ուղիղ։ Դրանք մի բաղէի աչքեր էին, որոնք որս էին փնտռում։

— Ի՞նչ անունը նշէլ է։ Նոէլ Արչըր։ Կարո՞ղ եմ միանալ ձեր խմբին։ Ես մի անկոչ հիւր եմ, — հրաշալիօրէն ժպտաց նա։

— Համեցէ՛ք, համեցէ՛ք, — միաբերան գոչեցին մեր խմրի մօտ տասնըւթնէ անդամները եւ մեծածաւալ սփռոցի սովնեւ տեղ բացեցին նրա համար։ Սակայն նորեկը թերեւս իր լաւ հագուստը չլքարդոտելու, կամ այլ նրպատակով՝ նստեց սեղանի առջեւ։

— Այստեղից մեկ ասելի լաւ կը տեսնեմ, — ասաց նա եւ նորից հրաշալի ժպտաց։

Ձէնին արագօրէն սփռոցի վրայից մի քանի սննդամթերք, խմիչքի շշեր վերցրեց եւ տարաւ նորեկին։ Եւ Ձէնիի զիստերն էի դիտում, երբ տեսայ, թէ ինչպէս նա եւ նորեկը մի պահ իրար դիտեցին եւ անհանգիստ շարժում կատարեցին։ Երբ Ձէնին վերադարձաւ սփռոցին, ձեռքը դրեց իր ամուսնուն՝ Ջիմիի ուսին, մի բան, որ չէր անում առաջներում։ Կարծում եմ, որ նրա արածը ծիծաղեցու համար իր գէմքի այլայլումը եւ կարմրութիւնը։

Ձէնին մեր խմրի ամէնից գեղեցիկ կիներն էր։ Նա պէտք է քանաչափագ տարեկան լինէր։ Գարնանային օրուայ պէս թարմ էր եւ հրապուրիչ։ Շատ թեթեւ էր հագնուած։ Ինչպէս այս երկրում ասում են, նա շատ սպիտակ մի «Փի» չապիկ էր հագել, որի տակից ցցուել էին նրա ոտիները, պիքի եւ զգլխիլ։ Նրա մորթն ամողջովին բաց օսկեգոյն էր։ Երկար-երկար սքրունքներ ունէր եւ կանաչի հշմարիտ զիստեր, որոնք երեք քառորդով բաց էին։ Կարճ արքաւոր հագլի էր ծածկում նրա բարակ փորի վարի եւ զիստերի վերեւի մասերը։ Ես նայում էի Ձէնիի զիստերին եւ տխրութիւնից սիրտը ճմուռում էր, որ այդպիսի մի գեղեցկութիւն գոյութիւն ունի, իսկ ես ամենադոյզն չափով չեմ կարող օգտուել այդ գեղեցկութիւնից։

Ձէնիի ամուսինը երեսուն տարեկան էլ չկար։ Նա Ձէնիի հակապատկերն էր։ Այն ժամանակ, երբ Ձէնի կենսախիռն էր եւ ներքին եռանդից անվերջ շարժման մէջ, Ջիմի կպել էր հողին եւ չէր շարժւում։ Ձէնիի խառաչքերի կենսափայլը Ջիմիի սեւ աչքերում փոխարինուած էր տխրութեամբ եւ տարտամութեամբ։ Ջիմին նիհար էր։ Նրա այտերը ներս էին ընկած, իսկ գլխի դազաթի մազերն արվէն սկսել էին թափուել։ Գանկին կպած մազերն էլ մի բան չէին։ Գոյն չունէին եւ նման էին այն խոտերին, որոնց արմատները հողից շատ քիչ բան են ստանում։

Այն ժամանակ, երբ Ձէնին բոլորի հետ խօսում էր ու օրուանը պատշաճ թեթեւ հարցեր արծարծելով ծիծաղում, Ջիմին խօսում էր ինքնաշարժների, տների, վաճառուող հողակտորների, տնային կահկարասիների գների կամ դրանց յար ու նման այլ հարցերի վերաբերեալ։ Ինձ համար դոնէ այդ հարցերն անհետաքրքիր եւ ձանձրոյթ առաջացնող հարցեր էին։ Սակայն,

ըստ երևույթի, Ջիմիի համար ո՛չ ամառնային այդ գեղեցիկ օրը դոյուքիւն ունէր, ո՛չ ստուերախիտ այդ բարի ծառերը, որոնց ստուերի ասկ նա նստել էր, ո՛չ արեւը, ո՛չ հողեկան կեանք եւ նոյնիսկ ոչ էլ իր չքնաղ կիներ: Եթէ ես լինէի այդ կնոջ ամուսինը, գլուխս կը գնէի նրա ծնկանք, շրթունքներս կը հպէի նրա թարմ, տաք ու թրթռուն մորթին եւ այդ պահը չէի փոխի աշխարհի բոլոր նիւթական հարստութիւնների հետ, որոնց մասին խօսում էր Ջիմին: Ջիմին ամբողջովին ներծծուած էր բաժնեթղթերի գների վերուվաւրումներով, բնիկների գների թանկացումով: Թէ ո՞րն է օգտակար: Դրամը դրամատանը պահ տալը եւ տոկոս ստանալը, թէ ո՞րն businessի մէջ գնելը: Ջիմին տափակ, գորշ եւ ինչպէս մեր ժողովուրդն է ասում՝ «պաղ ապուր» մէկն է, մտածում էի ես: Այդ ինչպէ՞ս է եղել, որ նա կարողացել է դրաւել Ջէնիի սիրտն ու հոգին:

Սակայն մեզից ո՞վ կարող է պատասխանել այդ հարցին, մեղնից ո՞վ է, որ ճանաչում է կնոջ հոգին: Մի կին մի օր ինձ ասաց. «Ամէն մի տղամարդ իր վրայ է կրում մի կտոր թաքնուած ոսկի եւ միայն մի բախտաւոր կնոջ է վիճակուած այդ ոսկին տեսնել»: Ջէնիին էր վիճակուել երեւի տեսնելու Ջիմիի թաքնուած ոսկին:

Ջիմիին լսում էին միայն տղամարդիկ, բայց նրանք էլ ճանճրացան, դարձան նրանից եւ սկսեցին կատակել կանանց հետ: Ջէնին նորից սենդվիչներ եւ խմիչք տարաւ անծանօթին եւ երկար մնաց նրա մօտ: Ջիմին մնաց մենակ: Երբ Ջէնին հտ եկաւ նրա մօտ, նա ուսելիքներին էր նայում մտադրաւ:

— Ջիմ, գնում եմ այդ երիտասարդի հետ մի քիչ լըլելու այդու՞մ: Օ. Կ.?, — ամուսնուն հարցրեց Ջէնին:

Ջիմին լռելիայն եւ առանց կնոջ վրայ նայելու՝ ձեռքը մի քիչ վեր հանեց, աշխքն՝ արած ինչ ցանկանում ես:

Ջէնիի եւ անծանօթի պրօստիւր շատ երկար տեսեց:

— Ջէնին ուշանում է, — հայերէնով ասացի Յասմինին:

— Խանդում ես:

— Այո...

— Իսկ դու ինչպէ՞ս, Դան Թուան, — ծաղրանքով ամուսնուն հարցրեց Յասմինը:

— Ես էլ:

Յասմինը արմուկով հարուածեց ամուսնու կողքին:

— Հա՛ղկ... — ոտքի ասկ մնացած շան լակոտի պէս վնդստաց Գէորգը:

Երեքս էլ ծիծաղեցինք:

Երբ Ջէնին եւ անծանօթը վերադարձան, վերջինը նորից նստեց սեղանի առջեւ: Ջէնին դնաց ամուսնու մօտ եւ բոլորին լսելի ձայնով ասաց.

— Ջիմ, գնանք քեզ ծանօթացնեմ Նոէլի հետ...

— Noel, who?, — հարցրեց Ջիմին:

Ջէնին իր գեղեցիկ գլխով ցոյց տուեց անծանօթին:

Ջիմին այդ վայրկեանին պիտի զրկէր կնոջը, համբուրէր նրա աշտի վրայի կախարդիչ փոսը կամ բարալիկ գառտակը կամ էլ ծոծրակի խառնիխուռն, գլխի ու ոսկեզօծ մազերը եւ դրանով էլ վերջ տար այդ առաջարկուած ծանօթութեանը: Ջէնիի մտքից հանէր այդ անծանօթին, եւ այս անգամ էլ ինքը գնար իր կնոջ հետ զբօսնելու պիկնիկային ընդարձակ պարտէզում: Ջիմին Ջէնիին պիտի ասէր. «Թո՛ղ ստանայի մօտ գնա քո Նոէլը: Ո՛ւր մնացիր, սէրս: Դու գիտես, թէ ինչքան եմ կարօտում քեզ, երբ մօտս չես լի-

նում: Այսօր Կիրակի է եւ արեւ լիութի վայելենք մեր փոխադարձ ներկայու-
թիւնը»:

Ջիմին սիրային այնպիսի բառեր պիտի գործածէր Ջէնիի նկատմամբ,
որ նրա տաք սիրտը խտտացնէր իր վրոյ: Բայց նա միայն ասաց մռայլօրէն.

— Բայց նա արդէն բնականօրէն կարգով ծանօթացաւ մեզ հետ:

— Նա ուզում է անձնապէս ծանօթանալ քեզ հետ:

— For what a hell?, — ասաց Ջիմին եւ զփափմութեամբ ելաւ տեղից:
Սեղանի առջեւ նրանք, երեքը, նստեցին գլուխ գլխի եւ սկսեցին խո-
սել այնքան կամաց, որ ոչինչ չէր լսուում: Բայց յանկարծ Ջիմին ձայնը
բարձրացրեց.

— Դու գիտե՞ս, թէ ինչ ես անում, Ջէն: Դու ուզում ես քանդել մեր
ընտանիքը:

— Մեր ո՞ր ընտանիքը, Ջիմ: Դու եւ երբեք ընտանիք չենք եղել:
Մենք միայն ապրել ենք նոյն յարկի տակ եւ կերել նոյն սեղանից, — ասաց
Ջէնին, — ընտանիքի մասին խօսք լինել չի կարող...

— Իսկ մեր փոքրիկ աղջիկը: Քո եւ իմ սիրունիկ էյմիլին...

— Ա՛խ, էյմիլին: Ես չգիտեմ, թէ ինչպէս ստեղծեցինք էյմիլին: Եթէ
չլինէր նա, ես վաղուց պնացած կը լինէի...

— Ինչո՞ւ, Ջէն, ինչո՞ւ...

— Ինչո՞ւ, որովհետեւ սէր չկայ մեր մէջ, Ջիմ:

— Ճիշդ չէ: Ձեմ կարծում, որ կայ մէկը, որ այնքան սիրում է իր
կնոջը, որքան ես սիրում եմ քեզ:

— Ես այդ չտեսայ, Ջիմ: Ձտեսայ...

— Ձեւ տեսնում, որովհետեւ ես չեմ դրսևորում իմ սէրը:

— Ոչ: Քո միտքը, քո սիրտը, քո հոգին այնքան են դրազուած տըն-
տեսական շաշիւներով, բաժնետիրական թղթերով, տներէ եւ հողակտորների
եւ այլ բաների առուծախով, որ դու ժամանակ չես գտնում, որ մի քիչ,
գոնէ՞ մի քիչ դրազուես ինձով, Ջիմ, ինձով, — ասաց Ջէնին եւ քիչ մը
նայց, որ լաց լինէր:

— Այդ բոլորը ես արել եմ քեզ համար, Ջէն, քո եւ փոքրիկ էյմիլի
համար:

— Հա՛, — քծրծաղ տուեց Ջէնին, — չորս տարի է, ինչ մենք ա-
մուսնացել ենք, եւ չորս տարի շարունակ դու առուծախի մասին ես խօսում:
Բայց այդ չորս տարուայ մէջ ես չտեսայ, որ դու մի տուն պնես եւ վաճա-
ռես: Մի հողակտոր... Բաժնետիրական քանի՞ թուղթ ունես դու... Ո՛չ մի:
Դու միայն երազում ես, Ջիմ, երազում...

Ջիմին մի պահ լուռ մնաց եւ յետոյ խնդրեց խղճած ձայնով.

— Մի՛ գնա, Ջէն...

— Վճռել եմ, Ջիմ, — չորս, առարկութիւն չվերցնող ձայնով ասաց
Ջէնին:

Ջիմին նորից լռեց, եւ յետոյ ազաշական ձայնով ասաց.

— Նորից խնդրում եմ, որ չգնաս, Ջէն...

Ջէնին ելաւ տեղից եւ դիմեց անձանթին.

— Գնանք, Նոէլ...

— Մէկ վայրկեան, — Ջէնիի դատարկից բռնեց եւ նստեցրեց Ջիմին,

— դու որ պնաս, էյմիլին ո՞վ կը պահի:

— Քո մայրը, կամ տար իմ մօր մօտ...

— Մինչեւ ե՞րբ...

— Ա՛հ, մինչեւ Նոէյի հետ մի յարմար բնակարան գտնենք: Յետոյ ես կը վերցնեմ ինձ մօտ: Ձե՛մ կարծում, որ Նոէյը դէժ լինի: Այդպէս չէ՞, Նոէյ...

Անծանօթը, որ սարդոնիկ ժպտը դէմքին լսում էր պառակտուող աժուսիներին, դիտով հաստատական նշան արեց:

Ես կարծում էի, որ Ձիմին բռունցքի մի ուժեղ հարուած կը հասցնի անծանօթի թթին եւ մոռութիւն, ասելով՝ «սրիկայ, դու ո՞վ ես, որ ուզում ես իմ ձեռքից խլել է՛ւ կնոջս, ե՛ւ հարազատ անձկանս: Ես կարծում էի, որ Ձիմին անծանօթին կը փոխ գետնին եւ այնքա՛ն կը հարուածի նրան, որ նա նոյնիսկ իր եկած ճանապարհը չդտնի: Նոէյի կերած դասից յետոյ չեմ կարծում, որ Ձէնին այլեւս դնար նրա հետ, քանի որ կանայք ծեծուած ողբամարդկանց չեն սիրում: Սակայն Ձիմին շարաւ այդ բանը: Նա միայն ասաց կնոջը.

— Կարծում ես այդ հրէշը քեզ մինչեւ մե՛րջ պիտի պահէ: Ո՛հ, տիկին, նա մի՛երկու շաբաթից քեզ պիտի մոռնա: Նայիր նրա դէմքին, այդ զեղեցիկ դէմքի տակ թաքնուած է նրա ստոր ու անազնիւ հոգին:

— Այդ ճիշդ է, — անգլիերէնով ու բարձրաձայն ասաց Գէորգը:

Սակայն Ձէնին այլ անգրադարձ ունեցաւ.

— Եթէ Նոէյն ինձ հետ միայն երկու շաբաթ ապրի, Ձիմ, ես պիտի դնամ նրա հետ... Պիտի դնամ երկու շաբաթ սիրով լեցուն մի փոքրիկ կեանք ապրելու համար... Մենք սիրում ենք իրար...:

— Եթէ դու իմ կինը լինէիր, ես քեզ մի ուրիշին սիրելը ցոյց կը տայի, — այդ անգամ գոտուած ընտանիքի խօսակցութեանն ուղղակիօրէն խառնուեց Գէորգը:

— Ես քո կինը երբեք չէի կարող լինել, Ջորջ, որովհետեւ ես չէի կարող ամուսնանալ մի վայրենու հետ, — Գէորգին ասաց Ձէնին:

— Ես էլ մի բողի հետ, — տակ չմնաց Գէորգը:

Սակայն Ձէնին գնաց: Բռնեց անծանօթի ձեռքից եւ գնաց: Բայց մի քանի քայլ հաղիւ արած՝ նա կանգնեց, չրջուեց եւ ասաց.

— Մենք դեռ պիտի հանդիպենք, Ձիմ: Ես տուն պիտի դամ իմ իրերը վերցնելու եւ էյմիի մասին խօսելու:

Թուաց, թէ Ձիմին չլսեց նրան: Ոտքի ելաւ եւ աղաղակեց աղեկտուր.

— Յետ դարձի՛ր, Ձէն: Յետ դարձի՛ր...

Անծանօթը քաշեց Ձէնիի ձեռքից եւ Ձէնին գնաց լուռ ու հնազանդ:

Յանկարծ Գէորգը թռաւ տեղից, սփռոցի մրայից խլեց ապուխտ կըտրելու շատ ոուր եւ սրածոյր մի դանակ եւ վազեց հեռացող զոյգի ետեւից: Ես վազեցի նրա ետեւից եւ բռնեցի նրան.

— Ո՛ւր ես գնում:

— Գնում եմ այդ շան լակոտին սպաննելու...

— Գէորգ, եթէ դու այդ շան լակոտին սպաննես, քեզ բանտ կը տանեն:

— Թող տանեն...

— Գէորգ, եթէ քեզ բանտ տանեն, քո երկու երեխաներին ո՞վ կը պահէ...

— Դու:

— Գէորգ, ես ինձ չեմ կարողանում պահել, քո երեխաներին ինչպէ՞ս պահեմ:

— Դու նրանց սիրում ես: Եստե՛ղ չխառնես եւ կը պահես... էլ ի՞նչ հայ ես...

— Գէորգ, արի այդ քարը փէշիցդ դցիր... Թոյլ տուր այդ երիտա-
սարդին ապրելու. եւ քո երեխաներն էլ ինքդ պահիր: Խնդրում եմ:

— Թո՛ղ ինձ...

— Գէորգ, քեզ ի՞նչ, որ այդ շան լակտը Ջէնիին տանում է...

— Ինչպէ՞ս թէ: Ձէ՞ որ Ջիմիի հետ ես նոյն սփռոցի չուրջն էի նըս-
տել...

Նրա աչքերը կարմրել էին: Դէմքը բորբոքուել: Բերանը ծռուել: Մենք
քաշքշում էինք միմեանց, բայց հազոյ՜ չէր, որ դանակն ինձ չծակի: Ես
ամէն ինչ անում էի դանակը խլել նրա ձեռքից: Բարեբախտաբար, Յասմիկը
սփռոցի շուրջը նստած տղամարդկանց անդերէնով բացատրեց, թէ ինչ է տե-
ղի ունենում Գէորգի եւ իմ միջեւ: Նրանք վազեցին-եկան եւ մենք դիմաթափ
արեցինք ընկերոջս:

Մեր պիկնիկը լեղի դարձաւ: Ուրիշ խմբերից պիկնիկաւորներ եկան եւ
սկսեցին հետաքրքրուել, թէ ինչ է պատահել մեր խմբի հետ:

Տարիքաւոր մի կին վերցրեց Գէորգի ձեռքից խուլած դանակը, տարաւ
դրեց Ջիմիի փութում:

Ջիմին նստել էր քարացած վիճակում եւ այն ուղղութեամբ էր նայում,
ուր գնաց Ջէնին իր սիրեկանի հետ: Նա ոչինչ չէր տեսնում:

— Ի՞նչ է այս, — Ջիմին հարցրեց տարիքոտ կնոջը, ափում զգալով
դանակը:

— Դանակ...

— Ինչո՞ւ համար է:

— Սպաննելու...

— Ո՞ւր:

— Այն son of a bitch-ին, որ կնոջ տարաւ:

— Հա, — նա ելաւ տեղից, ուտերն ուղղեց, ձախ ափը տարաւ աչքե-
րի վրայով, երեւի լաւ տեսնելու համար, բայց հասնելով մի ծառի, յենուեց
բնին: Դանակը ձեռքից ընկաւ խոտերի վրայ, եւ պտուկեց այնտեղ, այլեւս
անգոր, նոէլին սպաննելու համար:

Տարիքոտ կինը գնաց նրա մօտ.

— Հը՞...

— Ես չեմ կարող մարդ սպաննել...

— Կի՞նք...

— Նա իր կամքով գնաց...

— Այս: Մենք բոլորս մեր կամքով ենք գնում, — ասաց տարիքոտ
կինն անորոշ եւ վերադարձաւ սփռոցին:

Բոլորս լուռ էինք, երբ Ջիմին սկսեց լաց լինել: Ես աւաջին անգամ
էի տեսնում մի տղամարդի լաց, եւ շատ ազդուեցի: Այդ լաց չէր, այլ կար-
ծես սիրաւ գնդակ մտած մի շան կապկանձ: Այդ ցաւ էր, մենակութիւն,
լքուածութիւն, վիբաւորանք: Ոչ ոք նրան չէր մխիթարում:

Ես շղջացի, որ նրա մասին բացասական էի մտածել, եւ տարուել էի
նրա կնոջ գեղեցկութեամբ:

Տունդարձի ճանապարհին երեքս էլ լուռ էինք: Բայց մի խալմբերու-
կում երբ կանաչ լոյսի բացուելուն էինք սպասում, Գէորգը կնոջը նայեց
բարկացած եւ նրա ձայնով ասաց ծաղրական.

— Գնանք պիկնիկի՛, գնանք պիկնիկի՛... Գնացինք պիկնիկի եւ դու
տեսար քո ընկերուհի Ջէնիին...

Գէորգը, որպէս ընտանեկան սպասուի նախանձախնդիր մի հայ տղա-
մարդ՝ չէր կարող ներել Ջէնիի արարքը:

— Մենք եթէ մեզ հրաւիրած խմբին միացած լինէինք, ահանառես չէինք լինի ընտանեկան այդ ողբերգութեանը, բայց մենք մի անծանօթ խմբի էինք միացել, — ասաց Յասմիկն անմիջապէս, եւ աւելացրեց. — ես Զէնիին չէի ճանաչում :

— Ի՞նչ, .. զոռաց Գէորգը, — կի՛ն...

Յասմիկի հետ ծիծաղեցինք, իսկ Գէորգը փնփնթաց ու փնփնթաց :

Մեր բնակարանում խոհանոցի լոյսը վառ էր: Գնացի աշտեղ: Պառաւ տանտիրուհիս, ըստ իր սովորութեան, սուրճ էր խմում եւ մի երկար-երկար ծխաղանիկ ծխում:

— Եկա՞ր, — հարցրեց նա:

— Այո:

— Սուրճ ուզո՞ւմ ես:

— Այո:

— Գնացիք վաշիւցիք, — ասաց նա, հեզանքով ակնարկելով մեր պիկնիկը:

Կարծում եմ, նա նեղացել էր, որ Յասմիկը նրան չէր հրաւիրել: Նա ուզում էր, որ մեր պիկնիկն անյաջող անցած լինէր:

— Վաշիւցիք:

— Ով գիտէ, թէ ինձ ինչքա՞ն է բամբասել:

Նա ուզում էր գիտնալ, թէ իրեն յիշե՞լ ենք, թէ ոչ:

— Չենք բամբասել:

Նա աւելի արտեղեց, որ չենք բամբասել: Տանտիրուհիս մենակ էր: Մեն-մենակ: Նա իրեն մենակ չէր զգայ, եթէ իրեն բամբասած լինէինք: Մե-նակ մէկը ուզում է, որ զոնէ հեռուից հեռու ինքը յիշուի, թէկուզ բամբասանքով:

— Պիկնիկաւորները հայե՞ր էին:

— Ոչ, հայեր չէին:

— Ա՛հ, ոչ-հայերի հետ ինչպէ՞ս կարելի է պիկնիկ տնել:

Ինքնամոխիթարութեան համար, որ ինքը չի մասնակցել պիկնիկին, նա ջանում էր մի բացասական բան կպցնել մեր պիկնիկին:

— Մի կերպ արեցինք, տանտիրուհի:

— Մի կերպը մի բան չէ:

Նա ծխաղանիկը փչրեց մոխրամանում:

— Գիտե՞ս, թէ ինչ պատահեց մեր յարկում:

— Ձգխտեմ:

— Յիշո՞ւմ ես այն դեղեցկուհուն:

— Ի՞նչ դեղեցկուհի, տանտիրուհի:

— Ան՝ որ աչքով քրան էր մնացել:

— Ե՞րբ: Որտե՞ղ:

— Վերելակում: Այն սպանուհին:

— Ձեռք յիշում:

— Յիշում ես, — հրամայեց նա:

Եթէ մի կին պնդում է, որ յիշում ես, պէտք է ասես, որ յիշում ես, թէ չէ՝ է՛լ պրծում չես ունենայ:

— Յիշեցի:

— Գնա՛ց:

— Ո՞ւր :

— Փախաւ իր սիրեկանի հետ :

— Ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ, — ախու՛վախ արեցի ես, որովհետեւ փորձից գիտէի, որ տանտիրուհին պիտի բարկանար, թէ ինչու կսկիծ չեմ յայտնում, թէ եւ ես այդ սպանուհուն չէի ճանաչում, եւ ոչ էլ Հոգոս էր, որ նա փախել էր իր սիրեկանի հետ :

— Ինչո՞ւ չեա հարցնում, թէ ինչպէս է պատահել այդ գէպը :

— Ինչպէ՞ս է պատահել :

— Այդ գեղեցկուհու ամուսինը եւ սիրեկանը զինուորութեան մէջ ընկերներ են եղել (բարով չլինէին) : Երէկ, սիրեկանը մի այլ քաղաքից հիւր է գալիս ընկերոջ մօտ (թող բարով չգար) : Գալիս է այդ սիրեկանը, տեսնում է ընկերոջ գեղեցիկ կնոջը, եւ ինքն իրեն ասում. «Այդ գեղեցկուհուն իմ ընկերոջը թողնել, նշանակում է չանը չաքարով կերակրել» : Յետոյ հիւրը եւ գեղեցկուհին խօսք մէկ են անում եւ աջօր վաղ առաւօտեան փախչում, կորչում—գնում, ա՛յն ժամանակ, երբ դժբախտ ամուսինը մուշմուշ քնել էր...

Ես պիտէի, որ տանտիրուհին սպասում է, որ ես նոր հարցումներ տալի : Ուստի հարցրի.

— Փախած կնոջ ամուսինն ի՞նչ է անում հիմա :

— Լաց է լինում խեղճ մարդը :

— Ապո՞ւշ, — բացականչեցի :

— Ինչո՞ւ ապուշ :

— Կինը զնաց, զնաց : Հէրն էլ անիծուած...

— Դու որ լինէիր նրա տեղն ի՞նչ կ'անէիր :

— Ծափ կը տայի ու կը պարէի...

— Լո՞ւրջ ես :

— Միանգամայն :

— Ի՞նչ հայ ես դու :

— Լա՛ւ հայ :

— Ձե՞մ կարծում :

— Ծնորհակալութիւն, տանտիրուհի, — ասացի հեզանքով :

— Վայելեցէք :

Նա տնքաց, տնտնքաց եւ ծանրութեամբ ելաւ տեղից :

— Դու գեռ ուզո՞ւմ ես նստել :

— Այո, տանտիրուհի : Կարո՞ղ եմ մի ծխադլանիկ ունենալ :

— Կարող ես : Բայց ինչո՞ւ ես ուզում ծխել :

— Մենակութիւնս մոռանալու համար :

— Ձի օգնում : Վաղն աշխատո՞ւմ ես :

— Այո :

Ուրախացաւ : Նա միշտ վախ ունէր, որ մի օր ես անգործ մնամ եւ ոնենակի շարաթափարձը չկարողանամ վճարել :

— Մրճամանում դեռ ուրճ կայ, կարող ես խմել, եթէ ցանկանում ես, բայց ամանը լուա՛ւ եւ արբելով չորացրու : Երբ խոհանոցից դուրս գնաս, լոյսը մարի : Աշխատիւր կրակ չդցել տանը : Բարի գիշեր :

Նոր ուրճ լցրի ինձ համար : Վառեցի ծխադլանիկս եւ նստեցի : Մենք վեցերորդ յարկում էինք ապրում : Խոհանոցի պատուհանը բաց էր : Այդտե-

դից երեւում էին մեծ քաղաքի միլիոնաւոր լոյսերը եւ լսւում էր քաղաքի խուլ հոնդիւնը։ Այդ հոնդման մէջ ինչ-որ տխրութիւն կար, խորհրդաւորութիւն։ Թւում էր, թէ այն տիեզերքի խորքից էր դալիս եւ մարդկային ուշինչ չէր կրում իր մէջ։

Մենակութիւն կար, թախծ եւ անկարեկցութիւն։

Ես խմում էի սուրճս, ծխում գլանիկս եւ զգում, չօչափելու չափ կոշտօրէն զգում, որ ես մենակ եմ այդ ութ միլիոն բնակչութիւն ունեցող քաղաքում, եւ որ ոչ ոքի հոգը չէ, թէ ես կամ, թէ չկամ։ Ահաւի է անտարբերութիւնը մարդը մարդու նկատմամբ այս երկրում,

Յիշեցի Ձէնիին։ Ձիմին այդ ժամին երեւի մի որեւէ տեղ փորձում էր հանգստացնել իր փոքրիկ աղջկան, որը մօրն է ուզում, իսկ նրա մայրն այդ պահին իր տիրեկանի հետ անկողնում էր գտնւում։ Նրանք սիրաբանում են։ Նրա սիրեկանը, որ գրաւիչ արտաքին ունի, երեւի համբուրում է Ձէնիի հիւթեղ մարմնամասերը, իսկ Ձէնին իր ոսկեգոյն սրունքները շարժում է օդում եւ ծիծաղում, իբր թէ խտուտ-խտուտ է լինում։ Բայց Ձէնին տխուր է։ (Ես ուզում էի, որ տխուր լինէր, որովհետեւ նախանձում էի Նոէլին)։ Նոէլի հոգը չէր, բայց Ձէնիի ապագան որոշ չէ։ Նա արդէն կարօտել է իր փոքրիկ աղջկան եւ նոյնիսկ տարտամ ու անդործունեայ Ձիմիին։

Ես պէտք է գնացած չլինէի այդ պիկնիկին։ Պիկնիկները մենակութիւնից փախելու անյաջող փորձեր են։ Մարդիկ հաւաքւում են, ապուխտով եւ պանիրով սենդվիչ են ուտում, Եւրոպիայի եւ կովկաս-կովկաս խմում եւ յետոյ, երբ ցրւում են, մոռանում են միմեանց ու մենակութիւնն աւելի քաշուկացնում։

Այս մեծ քաղաքն էլ մի պիկնիկ էր։ Մեծ ու բարեկալան մի պիկնիկ։ Այստեղ էլ մարդիկ ուրիշի եւ կովկաս-կովկաս են խմում, ապուխտով սենդվիչներ ուտում կամ մանանեխով hot dog։ Քաղաքում էլ Ձէնիները փախւում են իրենց պատահական սիրեկանների հետ, իսկ Գէորգները փորձում են ըստպանել Նոէլիներին կամ էլ սպանւում։ Քաղաքում էլ Ձիմիները անզօրութիւնից լաց են լինում, ինչպէս որ արել է փախած ապանուհու քնքոտ տնայինը։

Սակայն ես պիտի դնայի քնելու։ Վաղն աշխատանքի պիտի դնայի՝ պաղ, չոր եւ անցանկալի մի աշխատանքի։ Եւ երբ դարձաւ ժամը, մենք աշխատաւորներս ի մի պիտի դայինք եւ մեր գեղին ու խիշտն տոպրակներէ պիտի հանէինք tuna fish-ի մեր սենդվիչները եւ կովկաս-կովկաս տաքացած չէրք։

Պիկնիկը կը սկսուէր։ Գործարանային մեր պաղ, տարտամ ու անհրապոյր պիկնիկը։

Քաղաքը հոնդում էր։ Առաւօտեան ժամը հնգին պիտի հոնդար նաեւ իմ զարթուցիչ ժամացոյցը։ Պիտի զընգար մետաղային պաղ, առանց հոգիի, չոր ու վճռական։ Ես պիտի վեր թռչէի։ Հապճեպով կը օափրուէի եւ կը վազէի գործարան։ Կը սկսուէր գործարանային տապալակ կեանքը, որը պիկնիկ չէ։ Բայց պիկնիկն էլ կեանք չէ։ Այն վաղանցուկ է եւ փախուստ կեանքից...

ՍՈՒՐԷՆ ՍԱՆՆԵԱՆ

Յ. Մ Ա Ն Ո Ւ Կ Ե Ա Ն

Ա Ղ Ե Ր Ս

Իջի՛ր, լուսեղէն Հոգի,
 Իջի՛ր, լսնջերէդ երանական
 եւ պարուրէ մեղեդիացած ֆազցրութեամբ՝
 ցօղաթուրմ Մազիկը երազիս:

Իջի՛ր ոստաի առ ոստաի
 Մօսնաց սաղաթքներէն փոխանցուած
 խորհրդայնուշ օրօրի պէս,
 յաշերգելով անցելայնուշ հայրերուս
 սէրը ոգեղինալար...:

Իջի՛ր, կերպարովը նախասեսիլ
 հրաշքիդ մետաղաւանդ
 եւ շուրթերուն իր բողբոջ՝
 զարճիր բարբառ ոսկեղինիկ
 եւ պարագրէ իր էութիւնը մատաղ՝
 ոսկեհաճանչ Լայսիդ ընկալչութեամբ:

Եկե՛ւր, Հոգի լուսեղէն,
 աղուալոյսի զարթուցեալ ձայներգութեամբ,
 արշալոյսի ոսկերարբառ ուղղունով
 եւ պատմերգէ հեքիաթային բնաշխարհիդ
 կախարդանքը գեղազօր...:

Եկե՛ւր,
 խանդակաթ սիրով,
 խոստումներու աւետաքաշի ջերմութեամբ,
 ընծայելով անբշամբը
 Սիրոյ ազապատական ձայնին:

Եկե՛ւր,
 երջանկութեան բառաշուրթ համբոյրով,
 եւ լուսասաղարթ ոտեղներով զաշներգուած՝
 բարտիներու հայրենատրոփ երգին պէս...:

digitised by A.R.A.R.@

Ոգեղին՝ իր հոգին՝
 հեղանիք՝ գորովանգովը յոյսիդ,
 որ չփնտռէ անդռնանքին մէջ վաղուան՝
 ճանաչումը ճակատագրին...:

Յայտնագործէ՝
 վարդարեհեզ տեսիլներուդ պահը բերկրաշող
 եւ օրհնամփիդ շունչը կենսախայտ,
 որ չիմանայ կոտորմէն ցաւին՝
 բեկանուած երազներու
 եւ հաւատքի փշրումը սրբանօքներու
 վիրաւոր զգացողութեան մէջ:

Բե՛ր հեշտանքը ծիծղուն,
 անէջներու մէջ ճնշող բուրմունքներու,
 ծաղիկներու արտաշնչման եղանակին,
 ծոբքինարայր բարձունքներուն հանգչող
 Ձայնին հովաւկան
 եւ օրօրէ՛ իր հոգին
 լուսածուփ երագովը ուրտներուդ՝
 այգաբացէ՛ մինչ այգաբաց...:

Ա Ն Գ Ի Ր Բ Ա Ռ Ի Պ Է Ս

Եկար անգիր բառի պէս
 զգեցած կերպարը հաւատքիս
 եւ բացուեցար խաժառնութիւն օրերուս՝
 իրրեւ նոր հալով երջանկութեան:

Նախնիներու ձայնն եւ վնիտ,
 շքուն քիւրեղահունչ զաշնութեան մէջ
 կ'ապրիմ բերկրանքը անդարձ՝
 նաւասարդեան արշալոյսի մը ծիծղուն:

Ներանձնայայտ տե՛նդն եւ սրտիս,
 դիմափոխուած՝
 էակից յոյսի:

Եկար
 անգիտակից կարօտներուս,
 կէտադրուած խռներուս
 եւ անմեկնելի երազներուս փերէն՝
 տեսիլքի պէս յայտնութեանս...:

Նկար

գաղափարի անեղանդու ճամբով,
Ափրոտիքի ջրածնուց յայտնութեամբ,

Վարմնացած՝

ըստ բազմաճիւ բնույտներից:

Լծողեցիք ախտա՝

շունչիս ակրահունչ առնչութեամբ,
արձակելով արմատները ինքնութեանդ՝
աւարաշխարհիկ երգերու և երակներուն...:

Նկար,

երբ գիշեր էր անդռնակամ,

ամպրոպային երկիզում,

և տենչեքուս մոխիրներուն

նո՛ր էր դադրած

սաղառնական մուգի մը
յանկերգը մահակշուշ...:

Օրերուս դարձանային գիտակցութեան մէջ

լուս էի ես՝

չարտաբերուած խոհերով զսպանակուած

միջնադարի մը պէս:

Լուս էի ես,

ինչպէս ներահայեաց պահ

և պակուցիչ գգայնութեամբ մը մագնիսացած՝
անիրական վիճակ:

Բնեռուեցար մտածումիս մագաղաթին,

անարատ իմ,

քր ըմբռնեմ Սէրը

ըստ կենդանագիր յղացիդ,

ըմբռնեմ Հաւատքը՝

խորշակահար ապրումներէ

և հայհայտան եղանակներէ վերագործնող

կենսատրուի շնչառութեանդ մէջ:

Կեանքիս անցիր մտնաններուն

տախր մարմին ու հոգի...:

Անկերպարան խորհուրդ էի,

թափառական մտքում,

դարձայ քեզմով՝

խորհրդակիր ծուխ ծխանի,

լռայի ակուշ

և ինքնութիւն երկաթագիր...:

Նկար

միահունչ յանգովը ձայնիդ,

կեանքս բարեխառնող հագցրութեամբ
 եւ բացիր միջնադարը սրտիս՝
 Ոսկեդարու խորհուրդին՝
 անգիր շառովդ միայն...:

Ը Ն Կ Ա Լ Ա Պ Ի Ր

Աշխարհ եկար
 տաղնապահաբ տնայաճենքուս ընդմէջէն,
 Քաղաքիս իմ նորածիլ,
 առանց երբեք զգալու,
 թէ էութեանդ բնաշխարհին կուսական՝
 աշխարհի քեզմով
 կը վերագտնէ
 նոր դարասկիզբ լինելութեան:

Գիտակցութեան նորափթիթ շառաւիղ,
 քեզմով ակունք կ'առնեն նրկին
 զգայնութեան լարով թրթռուն՝
 կեանքի խորհուրդն անբռնական,
 մշտանով հեծէր ցաւի,
 ապրումը բերկրութեան
 եւ եօթնարփեան շնորհներով նառաքայքաւած՝
 ճայնը ցեղիդ:
 արեան երգն իր հրահեւ...:

Դուսն,
 քնակերպար ներաշխարհին Մարդեղութեան,
 աննդակաճ լոյսով վարչամեկուած
 արշալոյսիդ յանդիման՝
 քեզմով կը վերայառնեն
 աննդակաճ քափառումներու բացուած
 գոյութեան անյիշատակ հովովայրին
 արարն յառաջագոյն
 եւ կերպարը նախաստեղծ:

Վազորդայնիս փոթորիկէն վերապրած՝
 անբարոյ՝ Նազիկ իմ,
 աշխարհ եկար
 հին սէրերուս արմատներէն
 բարունակուած սիրով,
 վերընծայուած գեղեցկութեամբ,

վերափոխելով սամայճները միջօրէիս՝
վերայառոյց շնչառութեան...:

Աշխարհ եկար
եւ քեզի հետ
բերիւ անդարձ վայրկեաններու
ամդրադարձը հեռասոյգ
եւ մեկնակէտը կորուսեալ՝
համայնական պահերու հոգեխառնութեան:

Անծանօթ գգայնութեան մը լուսարձակին տակ
կարսնցուցի երանգները խնդութեան,
կարսնցուցի գգայնութիւնը հստատփին՝
այլաբանութեամբ երանգներում մէջ լռութեան...

Ձիւ ողջունեց ձայնդ աղու,
եւ խանդաբորբ երգի մը պէս՝
եւ բացուեցայ աշխարհին...:

Վաղորդայնիս մորմոքներէն ընձիւղած
էակից Հագի,
էակից Սէր,
բոյրդ՝ սրտիս,
եւ կը ձուլուիմ տրտփ առ տրտփ
անդր-եքերային բոյրերու արեցութեան...:

ՅԱԿՈԲ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Մշակույթը ժողովուրդին յիշագուշակում է, պատմական շարունակականությամբ հաղթանակում գիտակցությունը, մտածելու և ապրելու եղանակը:

Ժողովուրդները կրմամբ յաղթանարել ածիմանում փոփոխությունը, բայց պարզելով ժողովուրդ մը իր մշակույթէն, աշխմէ՝ իր յիշագուշակում և ինքնատուրքնմէն, զայն գտնադարձում կ'ըլլա՞ մահաւան:

Մէկում կամ միւսին հաշույն կողմ բռնած տրուեալը, որ ճաղատական ճղտտակի մը ծառայութեամբ տակ կը գծէ ինքզինքն, ուրիշ բան չի կրնար ըլլալ, եթէ ոչ մտանկցիլ բնականօրէն անբանութեամբ:

ՄԻԼԱՆ ՔԻՆՏԵՐԱ

Ձեռն երկտասարդ գրադէտ և 1968էն առդին համալսարանային ճանաչում նուաճած Միլան Քինտերայի մասին պատկեր լուր մը հաղորդած էինք Վիսցինի ընթերցողներուն, ինչպէս նաեւ 18 Յունուար 1979ին Վիսցինի շնորհած հարցազրոյցը, ինչպէս նաեւ՝ ինչպէս գրողներու հինգերորդ համագումարին (1967) արտասանած իր ճառը՝ «Մշակույթ և ազգային գոյութիւն»:

Ներկայ թիւով կու տանք առաջինը, իսկ աւելի ուշ պիտի տանք երկրորդը, որ յաջորդէ ինչորոշ երկուստեք կողմէ մը հիմնական գաղափարներուն աւելի ընդարձակ ու հիմնական ընդհանրացումն է, փոքր ժողովուրդներուն գոյութեան ամէնէն ապահով գրառականները լոյսի տակ առնող ուժերն փաստաթուղթ մը:

Քաջաշի հայրենիքին մէջ 1929ին աշխարհ եկած Միլան Քինտերա, իր հայրենիքի, ինչպէս նաեւ Արեւելեան Եւրոպայի միւս երկրներու թուր մատուցաններուն պէս՝ ցմբուր ըմպեց վերջին քառասուն տարիներուն աշխարհէ այդ մասին վիճակունք գտնուած թանուած հարցերէն, զերմանական գրառումէն մինչեւ խորհրդայիններուն մուտքը, նոր իրաւականութիւն կապուած նոր յայտն մինչեւ այդ յայտն վերջական խորտակումը:

Քինտերայի գրառումը, որուն կերտիներէն մէկը կը համարուի Քինտերա, իրեն ինքնորոշ ժողովուրդ ապրելու պատրանք մը ներշնչեց իրեն և իր հայրենիքի մատուցանականներուն, Ձեռնաշիւղթի ուղի ժողովուրդին, բայց կարճատեւ եղաւ նաեւ այդ պատրանքը, որոնք բռնակներուն ծանօթ ներխուժումին հետեւեցող, որմէ հաջ մտածող տարրին զէմ հալածանքը աւելի խստացաւ ու տարազեցաւ եղաւ ընդհանուր Քինտերա անցաւ փորձի և զինչպէս ամէն տարագիր, իր ծայրնիքը տարաւ իրեն հետը, նաեւ իր հայրենիքին իրաւունքները պաշտպանելու կիրքը, ու ամէնէն առաջ՝ անոր մշակութային անկախութիւնը պաշտպանելու հետեւողական նախնադարձութիւնը, այն խոր համոզումով, որ զպարզելով ազգ մը իր մշակույթէն, զայն գտնադարձում կ'ըլլան մահաւան:

Քինտերայի վերջին զգաւթը եղաւ զինք զաղաքացիութենէ զրկող իշխանութեան ներքին արձակած վճիռը, որուն իրեն գրգռականաւ յիշուեցան 10 Հոկտեմբեր 1978 թուականին Վիսցինի օպերովարտորին և ապա Վիսցինի շնորհած հարցազրոյցները, ուր, պիտի տեսնէք քիչ անգին, թուարուած մէկ զմեզը կայ միայն, — ազգային ու մշակութային արժեքներու պաշտպանութիւնը:

Միլան Քինտերա կ'ազդարարէ մշակութային ամբողջութիւնն մը վտանգը ու իր ընդհանուր անհաղթելի կրնար անարարներ ձգել մանուկարար ան ժողովուրդները, որոնք, թերեւ աւելի քան ալ ուժի մը՝ պարտական են այդ աստուածութեան...

ՀԱՐՑԱԶՐՈՅՑ՝

ՄԻԼԱՆ ՔԻՒՆՏԵՐԱՅԻ ՀԻՏ

«Լը Մոնտ», 19 Յունուար 1979

— Վախերը, զորս կ'արտայայտի 1967ին կայացած գրողներու համագումարին մէջ, ձեր կարծիքով արդեօք արդարացի 11 տարի ետք:

— 1968ի ռուսական ներխուժումէն ետք, երկու հարիւրհազար զօրքներ դատաւարտուեցան լուծեան, ինչպէս նաեւ ամբողջ աշխարհի հիացումը վայելած չէին բեմադիրներուն ու բեմադիրներուն հոյլը, տասնհազար նկարիչներ, դերասաններ, թատրոնի բեմադրիչներ: Պաշտօնէ արձակուեցան հազարաւոր դիտնականներ (ի շարս որոնց 145 պատմաբաններ), հարիւրաւոր համալսարանականներ (միայն փրակայի համալսարանի դրական Ֆալիւթէն 50 դասախօսներ եւ օգնական դասախօսներ), նաեւ տասնհազար հազարաւոր անծանօթներ՝ դպրոցներէն, լիսէներէն, թերթերէն, վարչութիւններէն, գրասենեակներէն, փորձագիտականներէն... Ոմանք բանտարկուեցան, ուրիշներ՝ հալածուեցան մինչեւ մահ (ասոնց կարգին՝ երկու բանաստեղծներ՝ Սթանիսլաւ Նէստան եւ Ժիրի Փիթորա, որոնք անձնատպան եղան): Իմ բարեկամը՝ փրկասան Եան Փրոշաքա, ենթարկուեցաւ կատաղի զրպարտութեան մը՝ շղթայագերծուած ամբողջ մաս միտիայի կողմէ: Փիլիսոփայ Եան Փաթոլաք, հոգեւոր գաւազն Հիւսերի, մեռաւ՝ հիւանդանոցի իր անկողինին մէջ հարցաքննուելէ ետք, եւայլն...): Ոմանք հարկադրուեցան դադարելու, ինչպէս հռչակաւոր բեմադրիչներ Օթմար Գրեքս եւ Ալֆրեդ Ռատոք, չիտական նուագախումբի մեծագոյն ղեկավարը՝ Քարել Անսեր, բեմադիրներ՝ Միլոս Ֆորման, Ժիրի Փանսեր, Եան Նըմէշ եւ Վոթթեք Եասնի: Բայց մեծ մասը մնաց: Անոնք սակայն զրկուած են իրենց պաշտօնները կերարկելու կամ մտաւորական այլ դոր-

ծունէութիւն ունենալու ամէն հնարաւորութիւնէ: Կացութիւնը կը մնայ նոյնը եւ այսօր:

1848ի յեղափոխութեան ճախողութիւնէն ետք, ուստիական կայսրութեան ամենամութ շրջանին, Փրակայի համալսարանէն երկու չէին դասախօսներ պաշտօնանկ եղան: Ի՞նչ մեծ դալժակութիւն համարուեցաւ աստիկա այն օրերուն:

Կը շեշտեմ բաւերս. 1968էն սկսեալ չեխական մշակութիւն տրուած ջարդը՝ իր տեւողութեամբ, ընդարձակութեամբ եւ սխտեմաթիք բնոյթով իր նմանը չունի երկրին պատմութեան մէջ՝ Երեսնամեայ Պատերազմէն ի վեր:

— Ուրեցի՞մ խեղդամահ ընել մշակութի մարդոց քաղաքական եւ վերափոխման համար ծաւալած գործունէութիւնը:

— Եթէ այդ ըլլար պարագան, ենթադրեալը պիտի մեկուսացուէին քաղաքական կեանքէն, բայց թոյլ պիտի տրուէր աշխատիլ իրենց մասնագիտութեան համապատասխան կալուածներուն մէջ: Բայց լուծարքի ենթարկեցին զանոնք՝ մասնագիտական իրենց բոլոր գործերով միասին: Եւ լուծարքի ենթարկուածները «Փրակայի դարնան» յանձնառու եղածները միայն չէին:

Տաս տարիներէ ի վեր, Ձեխոսոյմաքի մէջ կարեւորութիւն ներկայացնող մշակութային ոչ իսկ մէկ անձնաւորութիւն, քաղաքական դէմք եղած ըլլայ ան թէ արագադատական, համայնավար թէ հակահամայնավար՝ իրաւունք չէ ունենալ լսելի դարձնել իր խօսքը:

— Քաղաքական ոչ մէկ ռեժիմ անտարբեր մնացած է մշակութիւնը համոզելու: Բայց հիմա, որ քաղաքական կեանքը կաշտմացած է, արդեօք պիտի չարժեւ-

քե՞ն անձն, որ մեկուսացուած էին:

— Մշակույթի մարզերը չմեկուսացուցան կամ պատժուեցան միայն. անոնք պէտք է նաեւ ջնջուէին յիշողութիւններէն: Այսօր կարելի է գտնել անոնց անունները տեղեկատու Հրատարակութեանց մէջ: Անհետացան՝ նախօրոք կատարած իրենց գործերուն հետ միասին: Այդ է պատճառը, որ չեխական մշակույթի պատմութեան ամբողջ երեսնամեակ մը, քառասնամեակ մը անճանաչելի են: Երեւակայեցէք, որ Ֆրանսայի մէջ, տաս տարիներէ ի վեր երբեք լսուած չըլլան անուններ Մալրոյի, Արակոնի, Լեփի-Սթրատուի, Սուլսթի, Կոտարի, Մեխա-էի. եւ կամ՝ ստիպեն Փրանսական զբահանութիւնը կեղծիքը հասցնել ա՛յն աստիճանին, որ երբեք գոյութիւն ունեցած չըլլան «Էստիւսի» եւ «Նիւլսթիւսի»-ը, «Ճաղատ երգչուհի», «Բառերը եւ իրերը», կամ՝ բանտարկէն Փրանսացի քաղաքացիները անո՛ր համար, որ զաղտնորէն ցրուած են Բնէ Շարի բանտատեղծութիւններուն կամ Պեթթի թատերգութիւններուն ձեռագիր օրինակները:

Թեթեւօրէն կ'ըսեն, որ ատիկա պարզօրէն երկրորդական կամ դիպտածային հետեւանքն է քաղաքական մեծ պայքարի մը: Փորձենք առ յտարբեր բացատրութիւն մը: Արդե՞ք «Փրակայի դարուն» խորտակումը երազուած պատրուակ մը չէր՝ խորտակելու համար չեխական մշակույթը: Կրնաք այս հաւատարկութիւններէն հանել բոլոր հետեւողութիւնները: Մեր մօտ մարդիկ միայն ընդգիծադիր մշակույթը չեն ջարդեր, ալ պարզօրէն կը ջարդեն ամբողջ մշակույթը:

— Ընդգծելով կացութեան մշակութային պատկերը, չէ՞ք կարծեր, որ դայն կը սահմանափակէ՞ իրեն ըմբռնման յղմունքը:

— Ինչեւեքոյի օրացոյցին համաձայն, Փրակայի մէջ կազմակերպելին 14րդ դարու հռոմէական կայսր ու Չեխոսլովակիոյ թագաւոր, Հոենստի արեւելեան շրջանին վրայ առաջինը հանդիսացող Փրակայի համալսարանի հիմնադիր Շարլ Դ-ի վաւերաթուղթերուն ցուցա-

հանգէլը: Իշխանութիւնները չէին կատարած, որ ժողովուրդը պիտի խուճէ հոն երկրին բոլոր անկիւններէն, փոխակերպելով ցուցահանդէսը հսկայական լուռ ցոյցի մը: Ընտրանին չէր, այլ՝ ամբողջ ազգը, որ պատրաստ էր պաշտպանելու իր մշակույթն ու պատմութիւնը, երբ զանոնք վտանգուած կը տեսնէր:

Հալածանքը զիս ձերբազատեց քաղաքակրթութեան առջեւ մտաւորականութեան ընթացիկ բարդութէն, ա՛յն քաղաքականութեան, որ կը կարծէ, թէ ի՛նք կը ներկայացնէ ճշմարիտ կեանքը, մշակույթը, որ փոքրեկեայ աշտարակ մըն է: Մշակույթը ժողովուրդին յիշողութիւնն է, պատմական շարունակութեան հաւանական գիտակցութիւնը, մտածելու եւ ապրելու եղանակը: Գիրքերն ու պատմաւորները ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ հայելին, ուր տեղ խորունկ մշակույթը կ'արտացոլայ, կը խառնայ, կը պահուի: Եւ չի՞ ուզեր ժխտել «Փրակայի դարուն» ու ներխուժումին քաղաքական հանրայայտ բովանդակութիւնը: Բայց կացութիւնը բացառաբար ողբերգական դարձնող իրողութիւնը կ'անցնի պարզ քաղաքականութեան սահմանները: Ժողովուրդները կրնան յաղթահարել ռեժիմներուն փոփոխութիւնը, բայց պարզելով ժողովուրդը մը իր մշակույթէն, այսինքն՝ իր յիշողութիւնէն ու իր ինքնատպուցիւնէն՝ զայն դատապարտած կ'ըլլան մահուան: Ատիկա երկարաշունչ հոլովոյթ մըն է եւ ասիկա նուազագոյնն է:

— Համայնավարութիւնը կ'ուզէ՞ լուծարել եմքարկել համայնավար իրենց դաւանանքով իրեն կապուած ազգերը:

— Քաղաքական բառարանը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ կեղծիք մը: Ես համայնավարութեան մասին չեմ խօսիր, կը խօսիմ առասական ամբողջատիրութեան մասին: Մշակութային յարձակումները թիւնը մաս կը կազմէ այդ սահմանումին: Իրողութեան լատտեղեակ հմ 1948-ն ի վեր, Հայաստանի ենթարկուեցան կրօնքը, զգացական բարոյապաշտութիւնը, որ կը քննադատէ չեխական որսմըութիւնը, ու թերթերուն երկու եր-

լորդը լեցուկացան Խորհրդային Ռուսաստանի լուրերով, ուսու պարիկներով լեցուն հեթանոսներով, որոնց «Մեծ Հայրիկ Պապը» կը փոխարինէր Նոր Տարիի մեր աւանդական Յիսուս մանուկը, պաշտօնական անձնաւորութիւններուն զերկրնդ-խառնումներով, որոնցմէ կը խորշի աւանդապահ ժողովուրդը: Պէտք է տակաւին օտարազգի անհոգի մանուկը, որ ուսուական է ու ուսու, ներառեալ ցարերուն:

Ձիւ մշակութի պատմութեան մը նայած է միայն ա'յն, որ ուսու ամբողջատիրական միտքը կըցած է մարտիկ եւ միաժողով: Մեկուսացուած ամբողջ կաթոլիկ աւանդութեան (արժատարարութեան 17րդ դարու պարմ արուեստի մեծ ժամանակաշրջանէն), մեկուսացուած նոյնպէս Ներսիսյան անաստուածեան մտածումը (աղատապաշտութեան, նիւթապաշտութեան, սկեպտիկականութեան եւ ապարարողականութեան), այս բոլորին հետ զբաղեցուած են նաեւ «Արեւմտեան խաթարութեան» — Քաթարի գործը, գերիարակապաշտութեան, հոգեվերլուծութեան, կառուցողապաշտութեան, եւ այլն — եւ ամէն ինչ, որ կը հիմնադրէ ազգային արդի գիտակցութեան: Այսպէս անհետացաւ պատմութեան իր փոքրիկ արեւմտեան ընկերարանական գործին հետ միասին, 1918ի Ձեռնարկաբերոյ հանրապետութեան հիմնադիր Թ. Ժ. Մասարիքի հսկայ անհատականութիւնը:

— Բայց քաղաքի տախտակով ըսել, որ շիտակամ մշակալքը, նոյնիսկ ներմուծուած քաղաքական սխալներին մէջ, հասաւ նկատառելի ծաղկումի մը:

— 1963ին էր, որ Ձեռնարկաբերոյ մէջ տեղի ունեցաւ միջազգային այն նշանաւոր խորհրդաժողովը, որուն նպատակն էր «մարքսեան աշխարհին մէջ» վերաբեւարդել Քաթարի գործը: 1968ի ներխուժումէն ետք, խորհրդայինները, պաշտօնական մուկերութեամբ մէջ, մերժեցին նախաձեռնութիւնը իրեն հակադրափոխութեան մեկնակէտ: Իրենց տեսակէտով՝ սխալ չէին: Յանուն Քաթարի մղուած պայքարը կը յայտնաբերէր ամբողջ ազգին շարժումին ամէնէն մասը:

Լորական թեւը, որ կատաղորէն կը պաշտպանէր իր ապրելու եղանակը, հազնելու եւ մտածելու եղանակները, իր հիւանդները խնամելու եւ ամբաստանեալները պաշտպանելու եղանակները, իւրապատու թատրոն ունենալու մղումը, դասակները մեծցնելու, աշխատանքներուն մէջ աշխատանքը կազմակերպելու եւ տօնակատարութիւններ սարքելու իւրապատու իր մեկը:

Շնորհիւ մշակութային-մոդովորչային դիմադրութեան այդ հսկայ ուժին, նոյնիսկ թուականներուն իմ հայրենիքս ճանչցաւ արուեստի ստեղծագործութեան իր մեծագոյն շրջաններէն մէկը: Այն տարիներուն շիտակաւ շարժանկարը եւ թատրոնը աշխարհի լաւագոյններէն էին, եւ հանրութեան մէջ արթնացան այնպիսի շահագրգռութիւն մը, որուն մասին Փրանսացի ունէ արուեստագէտ Նոյն-Իսկ պիտի չկարենար երազել: Այդ բոլորով հանդերձ, ռեժիսէր կառուցը Նոյնը մնաց, թէեւ քիչ մը տկարացաւ: Անոնք, որ կը չփոխէին իրականութիւնը քաղաքական պարզ սխալներին հետ — եւ ո՞վ այդ թիւրիմացութեան մէջ չէ ներկայիս — երբեք պիտի չկարենան ըմբռնել, թէ ինչ անցաւ-դարձաւ այն տունը, եւ պիտի չկարենան զննատեսել ներխուժումին իսկապէս ողբերգական տարրադրութիւնը, զոր կարելի է շափել ճշմունած արժէքներու կանգունութիւնով միայն:

— Դուք յոյժալ ընդդիմացած էք այն կարծիքին, որ ձեզ Արեւիլի գրող մը կ'որակէ: Ի՞նչն է, որ կը մեղէ ձեզ:

— Անճշդութիւն մը, դարձեալ անփնտ, որ իր կարգին կը հանդիսանայ մէկը այս դարու կեղծիքներէն: Հօնազարիան, Լեհաստանն ու Ձեռնարկաբերան, հազարամեակներէ ի վեր՝ մաս կը կազմեն Արեւմուտքի ճակատագրին՝ կաթոլիկ եկեղեցւոյ հետ, կոթական արուեստին հետ, Բողոքականութեան պայքարին հետ, Վերածնունդին ու պարօք արուեստին հետ, հայն: Ուրեմն, կայ Ռուսաստանը՝ իր խիստ իւրապատու պատմութեամբ եւ կան իր տիրապետութեան տակ ինկած Արեւելքի երկիրները: Վերամկրտելով այս վերջինները Արեւել-

քի երկիրներ, աշխարհագրականօրէն եւ պատմականօրէն կ'արդարացնեն հարկադրական տեղափոխութիւնը մշակոյթի մը շրջանակին մէջ, որ ամբողջովին օտար է։

— Ընդգծելով ձեր տարբերութիւնը, դուք ձեզ չէ՞ք դնել արդեօք ռուս այլախոհներու հետ տարակարծիք ըլլալու դիրքի մը վրայ, հակառակ անոր, որ ձեր եւ անոնց ճակատագիրը նոյնն է։

— Հակառակ է ճիշդը։ Ես համակրանք ունիմ ռուս այլախոհներուն հանդէպ, հակառակ անոր, որ իմ ճակատագիրս բոլորովին տարբեր է անոնց ճակատագիրէն։ Ձեռ կարծէր, որ Պերսիանս կը սխալի, երբ կը դրէ, որ ռուսական համայնավարութիւնը աւելի պարտական է Իփան Ահմէտին, քան Մարքսին։ Թուս այլախոհները կը պայքարին ընդդէմ իրենց սեփական պատմութեան օտարանալներուն, անոնք, արդարեւ, կ'ապրին ողբերգական ճակատագիր մը, բայց որ վաւերական է եւ իրենցն է։ Մենք, ընդհակառակը, զրկուած ենք մեր ճակատագրէն, կու՛նք թալով օտար պատմութեան մը։ Թուս ընդգիծողները հերոսաբար կը ծառանան ընդդէմ խորհրդային ընկերութեան մեծամասնական համակերպութեան, մինչ մեզի զօրավիշ կը կանգնէ օտարներէ նուաճուած ազգի մը մեծամասնութիւնը։ Ուրիշ մշակոյթի մը արկն է, որ Սոբենիցին կը դատէ Արեւմուտքը, որուն տագնապը, ըստ իրեն, չիթայագրծուեցաւ Վերածնունդի կրթածող մտքէն։ Ես կ'պուած եմ Արեւմուտքի տարակուսող ու հարցադրող մտքին, որ շուտով կորստեան պիտի մատնուի՝ ամէն կողմէ զինք պաշարող վստահութեան ապուշութեան ներքեւ, ո'չնչ վստահութեան, որ կ'իշխէ ամէնուրեք։ Այլախոհները, ոչ աւելի քան ռուս մարջախտները, չեն կասկածիլ իրենց հայրենիքին տիրեցրեալ անտրեւելիութեան։ Հակառակ իր բոլոր տառապանքներուն, Թուսաստանը պիտի չանհոտանայ։ Մոսկուային նայելով՝ Արեւմուտքը կ'արեւել թերեւս կոսակէ ապագայի տարօրինակ դէմքը։ Փրակայի մէջ, իր սեփական մտէն դատ, մարդ ուրիշ

բանի չի կրնար հանդիսատես ըլլալ։

— Վերջապէս, դուք կը մերժէք այլախոհ գրագէտի յատկանիշը։ Ձեր չեթ պաշտօնակիցները ճանաչուին։

Պիտի փորձեմ ինքզինքս բացատրել օրինակով մը։ Տրուած ըլլալով, որ չեթ զրականութիւնը 1970էն սկսեալ դուրս մղուած է հրատարակչատուններէն, դրեթէ բոլոր արժէքաւոր գրողները իրենց երկերը կը հրատարակեն մեքենագիր ինքնահրատարակչութեամբ՝ շատ սահմանափակ օրինակներով։ Անոնք ըսելիք ունին եւ, հակադրաբար ուրիշ հեղինակներու՝ զերծ են ընթերցող փնտնելու մը տանողութենէն։ Ընթերցողները կը պայքարին՝ կարենալ կարդալու համար իւրաքանչիւր օրինակը, հակառակ օտար կանական հայածանքներու վտանգին։ Բայց երկու հարեւր խորագիրներու միջեւ զուր է փնտնել քաղաքական ընդթիւ դործեր, պարսաւագիրներ, երգիծականներ կամ սեփմիւն դէմ ամբաստանութիւններ։ Պարզօրէն վէպեր են անոնք, բանաստեղծութիւններ, փորձեր, գրական քննադատութեան ժողովածուներ։ Կա՛րձ՝ ծայր աստիճան անհատական զրականութիւն մը, որ լծուած է դժուարին ինքնասպանութեան, ո՞նք եւ իրականութեան շայտնաբերուած երևոյթները փնտնելու ճիշդ մը։ Այս դասը ունի անսահման տարողութիւն մը։ «Քաղաքականացուած» հակադրեցութիւն մը չտալացաւ յանձնառու զրականութեան միջոցով, այլ, ընդհակառակն, խորունկ թշնամանք մը արուեստի ամէն ճշունդի դէմ։ Ճշնամամային վայրկեանին, գրականութիւնը զարձակ դէպի արեւմտեան իր ինքնութեան էութիւնը, այսինքն՝ աւելի ինքզինք հաստատեց իրեն անհատական արկածախնդրութիւն մը, որ տեւաբար կը հարցադրէ աշխարհի քաղաքացած դէմքը։

— Ձե՞ք մտածել, որ ձեր երկրին մէջ արեւեստը ստիպուած է ընդհարիլ իրականութեան, այսինքն՝ յանձնառու ըլլալ ա՛յն պայմանին, որ այլախոհներունն է։

— Ամբողջատիրութիւնը մշակութային բոլոր հանգանակներուն միաձուլումն

digitised by

A.R.A.R.®

է՝ ժողովուրդի դաստիարակութեան հըրկայ շէնքին մէջ: Յանձնառու գրականութեան յղացքը արտացոլումն է դաստիարակչական այս վիթխարի տիմարութեան: Յանձնառու արուեստը (այսինքն՝ քաղաքական յայտադրի մը ենթարկւած արուեստը) չ'ընդհարիր իրականութեան, այլ զայն կը ծածկէ նախօրօք սարքուած մեկնաբանութեան մը տակ: Անիկա մօտ կը կազմէ ուժեղ եւ շարագէտ միտումին (որ չի խնայեր Արեւմտեանին), որ կ'ուզէ քողարկել իրական կեանքը վերացական դրուժեան մը օգտին, ենթարկել մարդը ընկերային միակ պաշտօնի մը եւ զրկել արուեստը անհաշուելիէն: Մէկուն կոտ միւսին հաշւոյն կողմ բռնած արուեստը, որ քաղաքական նպատակի մը ծառայութեան տակ կը դնէ ինքզինք, ուրիշ բան չի կրնար ընել, եթէ ոչ մասնակցիլ ընդհանուր այս անքանութեան:

— Վարդապետութեան համդէպ ձեր կասկածը իմծի կը յիշեցնէ «Հրաժեշտներու վայր»էն հաստատ մը: Եսմիւղ, նախկին համայնավար մը, ապա՝ ընդդիմադիր, տարագրութեան վայրկեանին յանկարծ կը բռնուի կասկածէ մը: «Ան միշտ կը կարծէր ունկնդրել սիրտը, որ կը բարախէր քրկին կտրծփն տակ: Բայց ո՞վ գիտէր, թէ իրապէս ի՞նչ կ'ունկնդրէր: Յի՞շտ մըն էր արդեօք: Հին երազ մը չէ՞ր: Խորշնցուցիչ հին գարաքուցի մը չէ՞ր, որ կը չափէր կեղծ ժամանակ մը»:

— Զոհին եւ դահիճին միջեւ, յեղափոխականին եւ ոստիկանին միջեւ, պիւրոկրատին եւ աշխատչին միջեւ՝ կայ բառարանի մեղսակցութիւն մը, յանախանքեր, մտային քիչշէներ, որոնք կը սեղմեն, կը նուազեցնեն ու կը սահմանափակեն մարդու մեր տեսիլքը: Ես համարանք ունիմ զոհին նկատմամբ՝ ընդդէմ դահիճին, աշխատչին նկատմամբ՝ ընդդէմ պիւրոկրատին, բայց մօտենալու համար իրականութեան, պէտք է խորտակեմ անուկ շրջանակը իրենց մէջ՝ ճին, որ խաբկատիկ կերպով կը ձեւացնէ ըլլալ իրականութեան սիրտը, ես

քիւղ ապրեցաւ քաղաքականութեամբ տափակցած տիեզերքի մը մէջ եւ ան յանկարծ տեսաւ (չատ ուշ եւ խուսափուկ վայրկեանի մը) մարդուն ողջ կարելիութիւնը, որ խուսափած էր իրմէ, — դեղեցկութիւնը, բնութիւնը, երազտեքը, սէքը, անբացատրելին: Մարդուն կորստւած տարողութեանց յանկարծական այդ յայտնութիւնն է, որ դիտելու հարմար է:

— «Այնուամենայնիւ, քրտութեան այս նամբում վախճանին նս ոչ մէկ պայծառութիւն կը տեսնեմ», — գրեց Արալոն 1968ին, ձեր «Զուարճանք»ին կցած իր հոշակաւոր նախաքանին մէջ:

— Կեդրոնական Եւրոպան, իմ բազմազգի հայրենիքս, բաժնուած է հիմա երկուքի, մոռցուած ու լքուած է նոյնիսկ Արեւմտեանի գաղափարէն: Սակայն անիկա է, որ աշխարհը օժտած է մեր դարու մտաւարական գրեթէ բոլոր գրգռենքով, վեհապահեան հոգեվերլուծութենէն մինչեւ Փրակայի մէջ ծնունդ առած կոռուցողապաշտութիւնը: Անիկա է դարձեալ, որ առաջին անգամ գրաւ Եւրոպայի մահուան հարցը, — Գարլ Գլոսի կըռահած մարդկութեան վերջին օրերուն մէջ, Գաֆֆայի «Խառնվարութիւն» գործին անյիշատակ քաղաքին մէջ, քաղաքի գինուոր Եղէլքի երանելի ժպիտին մէջ, Հերման Գոլի «Արժէքներու անկում» երկասիրութեան մէջ, Գարլ Զապէքի մարդամեքենաներուն մէջ եւ Թիպոթ Տիւրի քաղաքին մէջ: Կեդրոնական Եւրոպան, գիւրարեկ եւ իրենց սեփական մահուան գաղափարին հետ ընտելացած պըզտիկ ժողովուրդներու այս չրջանը, 60 տարիներէ ի վեր՝ հայելի մըն է Արեւմտեան Եւրոպայի վախճանին վրայ: Եւ եթէ Արեւմտեանի այս վախճանին գաղափարը իրապէս կը սկսի ձեւ առնել իմ հայրենիքիս մէջ, մէկ բան պիտի մաղթէի միայն, — որ մշակոյթը մնայ արթուն, մինչեւ իսկ իր հոգեվարքին բնութեան, որպէսզի անկէ կարելի ըլլայ հանել մարդուն եւ աշխարհին մասին անտիպ իմացում մը:

Ա Պ Ր Ո Ղ Թ Ա Ղ Ի Ն Մ Ե Ռ Ա Ծ Հ Ե Ք Ի Ա Թ Ը ...

Այն ատեն ելիսարհի ժեծութիւնը կը թուէր այնքան, որքան պարտէզներով, թթառտաններով եւ շոճիկ անտառներով շրջապատուած հայաքաղաքը, որուն սահմանը արեւելեան կողմէն զետ մըն էր, հիւսիս-արեւելքէն՝ Միջերկրականի մէկ կողմը, իսկ միւս կողմէրը՝ լեռ ու դալարիք։ Փոքր, նեղ սահմաններով սահմանափակ աշխարհ մը, որ սակայն անսահման կը թուէր, որուն գիշերները կը լուսաւորուէին լուսնի լրումներով, իսկ երբ լուսին չկար, էշթէֆիէի ճոխ վիլլաներէն յորդող ելեկտրական լոյսերու ցլիւղերը կ'երկարէին գէպի գետ ու գետէն ալ անդին, գէպի մեր թաղերը, պարուրելով ամբողջ խաւար շրջանը։ Մութին հանդէպ ալեքի ունեցող մարդոց ու մանուկներուն խրախոս տառաջը գորտերն էին, որոնք կ'երգէին տիւ եւ գիշեր, յատկապէս գիշերուայ տիւրուութեան, երբ լուսինը արթննար յոգնած աղմուկներու քունէն։

Տըքուէնիի ծայրամասերուն եւ անկէ անդին շոճիկ պուրակներով եղբուած ածունէրը, բանջարանոցները, երբ յատկապէս Մայիսի տառնիկ օրերուն հետ իր խոնարհ թուփէն կը ժպտէր ելակը, ինչպէս գեղջուկ պարմանուհիի շառագունած ժպտաբ, այդ օրերուն կը պայծառաւար Պուրճ Համուտի բնակչութեան առօրեան։ Պարտէզներէն եւ մրգատաններէն ծորող բոյրը կը հասնէր մինչեւ Նոր Մարաշ, որովհետեւ կը սկսէր ելակ քաղելու աշխատանքը Պողոս Արիսի ածունէրուն մէջ։ Յետոյ հերթը կու գար հազարին, լուրիսին, վարունդին եւ լուրիկին։

Այդ օրերուն կիւրճի մայրիկը կը ստանար կարեւորութիւն, անոր անձը կը փառաւորուէր եւ այցելուները կը բազմանային, որովհետեւ ան գիտէր օրուան գինը, — որքանով կը ծախուէր լուրիկին լիտրը (այդ օրերուն շրջանին ծանօթ չէր քիլոն), ելակին անտուկը, ոմբուկին պարկը, հազարին հասարձ նայած ծաւային ու տերեւներու շափին։ Կային իրարու փաթթելած առողջ տերեւներով հազարներ, նաեւ՝ փոքրերը, ճղճիմները, թրթուրներուն զակոսներէն անցած գունատ-թըմբածները, թորմածները, անոնք՝ որոնք հազիւ աճած էին, հետու՝ արեւին ջերմութենէն։ Այդպիսիները աճան կը ծախուէին, որքանոցներու մէջ հասակ առած, անխնամ մեծցած աղջիկներու նման...

Մեծ, շատ մեծ էր Պուրճ Համուտը ինծի համար. փաստ, որ կիւրճի մայրիկը կու գար հեալէն, հետունէն, Պողոս Արիսի ածունէրէն եւ աւելի անդին զտնըւող պարտէզներէն, շալակին գէղ մը ցախ, որուն կեդրոնական մասին մէջ, այսինքն՝ «Միջուկին» մէջ խնամքով պահած կ'ըլլար փափուկ մէկ ծրար, խոնաւցած՝ հիւթոտ պարունակութիւնը ծծելէն։ Եթէ եղանակը զարուն էր ու Մայիս, ծրարը կ'ըլլար ելակ, եթէ Յունիս՝ ծրարն, Յունիսին՝ լուրիկ ու վարունդ, նաեւ՝ ոմբուկ, դդում եւ կանաչ պղպեղ։

Երկար կը նայէի կիւրճի մայրիկի խորշումած ալտերէն վար ծորող քրտինքին, զոր կը սրէր ցերեկոտ գողնոցին ծայրով, կը սեւեռէի փափուկ եւ ուռած ծրարին, բայց ան ոչինչ կը հրամցնէր. երբեք չեմ համետած կիւրճի մայրիկին

եւակները, ընտիր պատուիրակները, որոնց բոլորն ալ կու տար թողնելն հրոն։

— Սերոբ, եկո՛ւր, տես ի՞նչ եմ բերեր։

Կայնած բակի անկիւնը, Սերոբ կամակոր կեցուածքով հաղիւ կը մօտենար մեծ մօրը, մինչեւ որ շատուզէր ու վրաստահ չըլլար, թէ իր մօտենալը եւ մեծ մօրը համբոյր մը տալը «պիտի արժէր»... Այնքան յոգնութենէ ետք, պառուած, մշակ կիներ անխառն հանոյքով ու սիրով չէր կրնար վայելել թոռնիկներուն ներկայութիւնը։ Բռնի կը համբուրէր զանոնք, որովհետեւ... խնդիր ունէր հարսին՝ Ջարուհիին հետ։

— Գլուխը թող ուտէ, ի՞նչ պիտի ընեմ իր բերած զգուժը, լուրիկը։ Շուկան շատ կայ, — կ'ըսէր Ջարուհի արհամարհանքով, որմէ շատ կը վշտանար Կիւրճին։

Բայց Կիւրճի մայրիկին բերած բանը կ'ընդունէր և պատուիրակներ տարբեր համու հատ ունէին։ Թուրքին թարմագոյնը, ծառին քրքրաւորում, անդրանիկ արդասիւքը, եղանակի առաջին բարիքը, ժլպիտը, խնդուքիւնը, բոյրը։ Սերոբ մէկ աչքով կը նայէր մօրը, միւս աչքով՝ մեծ մօրը, անոր ուռած ծրարին, որուն անկիւններէն արդէն կ'երեւէին կարմիր եւ լակնեւը, կեռասները։ Երթա՛ր, թէ չէ։ Կ'երթար... Կր յաղթէր բնադո՛ւսէրը։ Մեծ մօրը զգուսնքին հրապոյրը, մանկական հետաքրքրութիւնը, ներողամտութիւնը կը պարտուէր ոխը...

Մշակ կիներ ճակատար արեւմուտքին, Տըքուհիին կամ Ճիտէյտիին մինչեւ Նոր Մարաշ գէղ մը ցախով հասած, յոգնած, քրտնած, կ'աւամարճէր իր յոգնութիւնը, թոռներուն ժպիտէն կը մեղմանար մէջքին ցաւը։ Օրն ի բուն հողին հակած աշխատանքէն կորաքամակ, ու կարծես վարժութիւն դարձած այդ գիւրգը չէր լտկուեր։ Կը շարունակէր մաքրել սուրճը, աւել բակը, բերած ցախէն կրակ կը վառէր, թիթեղ մը ջուր կը տաքցընէր։ Կիւրճին ամէն երեկոյ պէտք էր լրար պարտէղին մէջ ցեխոտած իր գործի հազուատները, զոգնոցները, լաշակը,

մէջքին մեծ թաշկինակը, որպէսզի գիւրգը շորնային եւ առաւօտուն կարենար կրկին հագնիլ։ Կիւրճին հազուատներուն մէջ ոչ մէկ օպիտակ գոյութիւն։ ամէն ինչ մուր գոյն ունէր, մոխրագոյն, գորշ, սրճագոյն գիծերով, լաւագոյն պարազային՝ վարդագոյն կամ կապոյտ։

Արդէն տաշտը դրած է բակին կեդրոնը։ Արդէն ջուրը եռացած է շոր ցախին բոնկումէն քանի մը վայրկեան ետք։ Խորշոմած-մաշած, բայց ճիւղաւոր պէս խառնեցները կը թաթիւէր տաքցող ջուրին մէջ, ու երբ ջերմացած հեղուկը շոյէր անոր յոգնած ու կարծրացած մատները, շորցած կըր դգուժէ շինուած թատով տաք ջուրը կը լեցնէր ցեխով թանձրացած լաթերուն վրայ, «օ՛ր» մը կ'ըսէր ու կը նստէր աթոռակին։ Լուսաքի պահէն էր։ Եւ անմիջապէս կ'անցնէ իր դէմը, ուրիշ աթոռակ մը կը ճարէի — Կիւրճի մայրիկին տան միակ կարասինբըր — ու կը հետեւէի իր շարժումներուն։ — Ինչպէս որ չիէր լաթերը, նոյնը կ'ընէի։ Օճաւը ո՛ր մասին կը քաշէր, կ'ընդօրինակէի, կը կապկէի գինք։ Ան էր բոլոր ուժով «հա՛», «հա՛» կոկորդային ձայնարկութեամբ կը ճնչէր հազուատին վրայ, յամառող ցեխը չէզոքացնելու ճիշդով։ Նոյնը կ'ընէի եւ, բայց իմ «հա՛», հա՛ններս յաջող չէին դուրս գար, անգոր ձայներ կը մնային, Կիւրճի մայրիկ կը ժպտէր։ այդ պահուն կ'ակնկալէի, որ ներսը պահած ելակէն հատ մը կու տայ, բայց... չէր ստացուեր...

— Գետինը չի մտնես, ինձմէ լաւ կը լուայ, — կ'ըսէր ու... այդքան։

Ջուրը ցեխի գոյն կ'ըլլար, բայց անուշ կը բուրէր։ ամբողջ պարտէղին բաղադրութիւնը հոն էր՝ ելակով, լուրիկով, վարունգով, խոտով ու ցախով։ Երբ արատներ մնային հազուատներուն վրայ, մոխիրով խառնուած ջուրէն քիչ մը եւս կը թափէր։ Այդ օրերուն, ախտո՛ւս, «թայտ», «լաւեք» կամ այլ հրաշալիքներ չկային մաքրութեան մարզին մէջ։ Միակ մաքրիչը մաքուր մոխիրն էր, զոր Կիւրճի կը խառնէր բակին անկիւնը մնացուն ներկայութիւն եղող ջուրի տակա-

ռին մէջ, ուր կը փափուկնար ջուրը, յաջող լուացքի մը համար սահմանուած ջուրը:

Կիւրճի մայրիկ առանձին խնամքով կը լուար իր հովիւ ամուսնոյն, չնայած վարդիմտի շալվարը, շապիկը, ներքնազգեստները: Հովիւը հողիկան դահու-նակութեամբ կը դիտէր կնոջ գուրգուրոտ վերաբերումը ցնցոտիի նմանող իր զգեստներուն հանդէպ: Երբ լուացքը վերջանար եւ Կիւրճին ընթրիքի առաջին բանար գետինը, հովիւը կը սկսէր պատմել օրուան պատահարները, արկածախնդրութիւնները, հանդիպումները: Կը խօսէր իւրաքանչիւր ոչխարի կամ տոյժի վարժունքին, չարութեան, կեցուածքին մասին, թէ քանի այժմ մազլեցեալ բլուրը, քանի հատին թաք կոտրեցաւ կամ թուլցաւ, թէ որոնք մտան ցանկապատե-րէ ներս, ցանուած պտուղները, թէ ինչպէս կուտեցաւ պարտիզպանին հեա եւ յետոյ ինչպէս հաշտուեցան...

— Ամուսն վերջը ու մը պիտի տա-նիմ. երկու հոտ յոյն այժմ կայ... մարդուն խոստացայ, Կիւրճի... Եթէ չտամ, Եղեկիէլ աղան իր այծերն ու նախիրը ին-ծի չի յանձնէր, ոչ ալ Ղառապ Արթինը՝ իր ոչխարները: Ուր պիտի արածեմ հօ-տը: Ուլ մըն է, մեծ բան մը է, ապա թէ ոչ՝ չեմ կրնար ազատ-համարձակ... Պի-տի տա, Կիւրճի, պիտի տա: Աշխարհ տո ու տուր է: Երբեմն պիտի տա: Եթէ դուն թոռանդ պտուղ մը չտա, քովդ կու գա՞յ...

— Հարաւ ձգէ նէ՝ կու գայ... Հար-աւ դիտե՞ա ինչ օձ է...

— Պոստամենի լաւ մարդ է, Կիւրճի. ան ալ աղքատ է: Ամբողջ տարին կը հեր-կէ, կը ցանէ. բերքի-հունձքի ժամանակ միտա հասցնենք... Խաբամ է, Կիւրճի. Աստուած կը դարնէ մեզի: Պէտք է ուրի-շին եալէն հաւկնանք, որ Աստուած ալ մեզի օգնէ...

— Սա ամանը հարսին տար, վար-դիվար, — կ'ըսէ Կիւրճին, — տա՛ր, ին-քը չեկաւ՝ դո՛ւն գնա, ինքը մեզ չի սի-րեր, մենք զինք սիրենք, տար...

Կիւրճի բաժին կը հանէ նաեւ ղինք չսիրող հարսին, խորունկ ամանի մը մէջ

լեցնելով օրուան պտուղը, բայց դիւ բը-նաւ նկատի չէր առնէր... Ես զրացիին աղջիկն էի: Մանուկ ուղեղս չէր կրնար պարզարանել Կիւրճիին տրամուգրութիւ-նը: Կծծի ըլլալու կամ չըլլալու մասին ալ գեւ զողափար չունէի, պարզապէս կ'ենթադրէի, թէ Կիւրճիին պտուղները համեմատելու համար հարկ էր իր թոռը ըլլայի. հետեւաբար, իրաւունք չունէի ուտելու: «Երանի՛ր իմ մայրս կամ մեծ մայրս ալ Կիւրճիին հետ երթար-աշխա-տէր», կ'անցնէր միաբէս, օրպէսզի կա-րենայի...

Երբեմն Կիւրճին ինձմէ գաւաթ մը պաղ ջուր կ'ուզէր: Այն ատեն պտղ լու-րերը կը գտնուէին հողէ կուժի մը կամ հողէ փոքր կտրուի մը մէջ, ուր կը դո-ւանային: (Կիւրճիին մահէն տարիներ ետք Պուրճ Համուտ մուտք գործեց ելեկ-տրականութեամբ բանող սառնարանը): Զուրը կը խմէր, «օ՛խ» մը կ'ըսէր, մա-զերս կը շոյէր, ու կ'անկակէի այդ դո-հունակ պահուն, թէ ահա ո՛ւր որ է պի-տէ բանայ իր սիրտը, ծրարը եւ...

Բայց ես կը սիրէի Կիւրճի մայրիկը, իր խորշոմած-կնճռոտած ճակատն ու ախ-տերը, իր կռիւող կապած ափերը, որոնք փափուկ ցաւ մը կը ստեղծէին օրախ մէջ եւ կը զգայի, թէ ան տառապած եւ շեռ տառապող կին մըն էր...

Երեկոները, ընթրիքի ընթացքին, հովիւը կը խօսէր նաեւ սրբանոցը դանդաղ իր աղջկան մասին, զոր ունեցած էր իր առաջին կնոջմէն եւ որ դո՛ւ էր զացած համաճարակի մը:

— Կիւրճի, Մանուկը բերենք ձի-պէյլի որբանոցէն, թող քիչ մը տունը մնայ, քիչ մը հոտ-հոն երթայ, մարդու մէջ մտնէ: Քոսան տարիքը անցաւ, Կիւր-ճի, այժմ է յարմար մէկուն տանք: Տե-նող-հանող մը կ'ըլլայ: Փառք Տիրոջ, պառկեցնելիք տուն-տեղ ունինք...

— Որբանոցի աղջկներուն երեսը նայողը Կիւրճիին պատուած հաղուստը կարկտե-լով:

— Հասակն ալ սեյլի պէս է. վեր-ջին տեսնելու՝ «Հայրիկ, ինծի հօտէ տար», ըսաւ...

— Աղջիկդ հիմա բերեց ու տեսնէ, որ ես ամէն օր շաբաթով... Ո՛չ, պիտի ամչնայ: Որքանոցի մաքրութեան վարժուած է, իսկ մենք աթոռ մը շուներէ, վարդիվոր...

Օր մը Մանուշակ երեւաց Կիւրճի մայրիկի բակին մէջ, ճամբորդական պղծաբանի ու մաշած պայուսակով մը: Տխուր բլլայէ աւելի՝ դառնացած դէմք մը ունէր, ո՛չ կը ժպտէր, ո՛չ կը խօսէր: Զորս կողմը կը նայէր զարմացական արտայայտութեամբ: Բարձրահասակ, նիւնար, թուխ ու ազնիւ աղջիկ մը: Դրացիները, հետաքրքրուած՝ կ'ուզէին գալ՝ լսելու երթալ Կիւրճի մայրիկին:

— Զուպան վարդիվորին աղջիկը բերեւ են որբանոցէն, տեսա՞ր, — ձայնեց դրացի խաթուն մայրիկը, դէմի դրացի Լուսիային, որուն աղջիկը եւս քանի մը ամիս առաջ էկած էր միեւնոյն որբանոցէն, ու շուտով նշանուած:

— Զտեսայ, — պատասխանեց Լուսիան, — բայց... Աստուած Կիւրճիին պիտի տուէր է՝ որբանոցի աղջիկներուն քայապաքը ուրիշ է, ո՛չ աշխատիլ գիտեն, ո՛չ խօսիլ: Եթէ մարդ մը տեսնեն՝ կը փախչին... Եթէ գեղեցիկ ալ չէ նէ... Աստուած Կիւրճիին հացին իւղ քսեր է:

— Իրիկունը եկուր եւ գալ՝ լսելու երթալ Կիւրճիին եւ շոպանին:

Խաթուն մայրիկը եւ Լուսիան արդէն Կիւրճիին քովն են:

— Աչքդ լոյս, Կիւրճի, — կ'ըսէ խաթուն մայրիկը:

— Լոյսի մէջ մնաս:

— Աչքդ լոյս, Կիւրճի, — կ'ըսէ Լուսիան:

— Լոյսի մէջ մնաս:

— Ո՛ւր է աղջիկդ, Կիւրճի, մէյ մը տեսնենք: Հօրը կը նմանի՞:

— Ի՞նչ աղջիկ, քոյրս, դնաց. չի հաւանեցաւ, «ես հոս չեմ կրնար ապրիլ, աթոռ մըն ալ չունիք», ըսաւ ու դնաց, դպրոց տեսած աղջկան հետ գլուխ կըրնա՞ն ելլել:

— Վարդիվորը ինչ ըսաւ:

— Ի՛նչ պիտի ըսէ. «Այծերուն, աշխարհներուն, շորքոտանիներուն խօսք հասկցուցի, բայց այս աղջկան խօսք չեկրցայ հասկցնել. ինչպէս է եղբոր», ըսաւ: Տխրեցաւ, նեղութենէն տաքին ճերմակ ջուր իջաւ... Խեղճ մարդս նոր հագուստցու, կօշիկ եւ պայուսակ բերաւ, բոլորը հաւաքեց ու տարաւ: Ի՛նչ կրնանք ընել. կրնա՞նք օտարը կոպել: Աղջիկը ազատ է: Որբանոցէն մարդ կ'ելլէ՞, յամառ կ'ըլլան, ինքնահաւան: Մարդուս մուրազը փորին մէջ մնաց...

Աղջկան հեռացած օրն իսկ, ուշ երեկոյեան, հովիւր գնաց Հաֆըս Ստեփանին քով, տիրու պարպելու: Կոյր Ստեփանը, որուն Հաֆըս անունը կու տային թաղեցիները, կնոջ՝ Լուսիային հետ նստած թէյ կը խմէր: Զուպանին մուտքը անակնկալի չբերաւ կոյրը. գիտէր, թէ Իրիկունն ուշ պահուն անպայման մէկը պիտի այցելէր եւ, զինք իր թիւն անցուցած՝ պիտի տանէր Սալիպաններու կամ Մարտիրոսեաններու տունը, յաւիտիս կենդանի, հաւատիս լսելու: 1940ական թուականներուն ձայնասփիւռը նոր մուտք գործած էր Նոր Մարաշ, որուն բնակիչներէն ամենաբախտաւորներն էին Սալիպանները եւ Մարտիրոսեանները: Թողեցիք երանի կու տային այս երկու բարեկեցիկ ընտանիքներուն, որոնք կըրցած էին խօսող այդ գործիքը հիւրընկալել իրենց տան մէջ, ի զարմանս թաղեցիներուն: Թաղին այր մարդիկը եւ մանուկները կը խմբուէին Սալիպան վարդանի նկարչական սքիւլիթի տանը, ոճանք կը շարունակէին պատուհաններուն դիմաց, ուրիշներ՝ դրան մուտքին, ընտանիքին մերձակայքները կը թափանցէին մինչեւ խառնութիւն խորքը՝ հետեւելու համար Անգարայէն ձայնասփիւռած թրքերէն լուրերուն եւ շարքիներուն:

Մարտիրոսեաններուն տունը երկյարկանի բլլով, փողոցը խճողում չէր ըլլար, մարդիկ պաշտօնապէս հիւր կ'ըլլա-

յին այս ընտանիքին, ուր առատ կ'ըլլար սուրճն ու օշարակը: Հաճախ Ստեփան կը նախընտրէր Մարտիրոսեաններուն տունը, որովհետեւ տանտիրուհին յատուկ յարգանք կ'ընէր իրեն և օշարակին գաւաթը խոշորկէկ կ'ըլլար... Սուրճին փոխարէն երբեմն կը հրամցնէին թէյ, ծրխախոտ: Լուրերու ունկնդրութենէն ետք, կը բացուէր մեկնարանութիւններու բաժինը, ազատ ու երկար ասուլիս մը...

Երկրորդ Աշխարհամարտի տարիներն էին: Ռուսիա պատերազմի մէջ էր: Ներկաներէն մէկը՝ Սարգիս ամմին, 80ամեայ ծերունի մը, ցերեկին փողոցին մէջ կօշկակարներէն լսած սուտ կամ իրաւ լուրերը կ'ուզէր «ծախել» անոնց ու լըջօրէն կ'ըսէր.

— Լսեցի՞ք, պատերազմը ծանրացաւ. Ռուս իլէ Մասկոփ հարպ էտիյոյր,— այսինքն՝ Ռուսիա եւ Մոսկուա կը պատերազմին... Քահ-քահ մը կը փրթէր, որ մէ ոչինչ կը հասկնար ծերունին.

— Ինչո՞ւ կը խնդաք, ճիշդ է, կօշկակար Թորոսը ըսաւ...

— Կատակ ըրեր են, Սարգիս ամմի, ոտսը եւ մոսկոփը նոյն ժողովուրդն են, նոյն երկիրը, ինչպէ՞ս պատերազմին...

— Ի՞նչ կ'ըսէք, ճանըմ, ոտսը ուրիշ է, մոսկոփը՝ ուրիշ...

Երեկոն կ'անցնէր զուարճալի, բայց մերթ փոթորկոտ, երբ միեւնոյն հարցին շուրջ հասարակաց եւ ընդհանուր կարծիք չափրէր. «կողմեր» կը տեսնուէին:

Հաճախ Ստեփանը արդէն կը պատրաստուէր — մտքով — երթալու ամէնօրեայ իր ժամադրադայրը, երբ Չոպանը ներս մտաւ.

— Վարդիկ, Յակոբ աղայե՞նց երթանք, թէ Սալիպօղլուենց, — ենթադրելով, որ ըստ սովորութեան հովիւը եկած էր ընկերանալու իրեն, զինք առաջնորդելու երեկոյան ժամադրադայրը:

— Այսօր սիրտս տեղ երթալ չ'ուզեր, Ստեփան, եկայ... գիտե՞ս... եկայ... մեր Մանուշակը գնաց, Ստեփան...

— Ի՞նչ...

— Պայտուակը առաւ գնաց. «Ես հոս չեմ կրնար ապրիլ, որքանոցը աւելի լուսէր», ըսաւ ու գնաց...

— Բարով երթայ, Չոպան, հո՞ղ... Որբանոցէն ելլող աղջիկէն ձեռքդ պէտք է քաշես: Ամէնէն բարին, խելօքը՝ յամառ կ'ըլլայ: Մեր աղջիկն ալ տըզ-մըզ ըրաւ, բայց օր մը փայտ ցոյց տուի իրեն, վախցաւ: Վաղը իրիկուն խնամօքսի պիտի գան: Մէյ մը որ ոտքը կապեմ, ա'լ տեղէն չի կրնար շարժիլ: Երանի՛ր թէ քու Մանուշակիդ ալ յարմար մէկը գըտնէինք: Մի տրամիր, Վարդիկ, — հալտէ՛, ել, այսօր Սալիպօղլուենց տունը երթանք, նայինք Վարդանը ինչ պիտի ըսէ. գերմանացիները Տանձիկը գրաւեցի՞ն, թէ ոչ...

— Տանձիկ՝ կը ինչ է...

— Հիմա կը հասկնաս. դուն Թեւոմար... Լուսիա՛, եթէ գիշերը ուշանամ, մի ժտահողութիւն, Չոպանին հետեւ եմ...

ՇԱՀԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆ

Փ Ե Թ Ր Ա

Կեանքը այստեղ պատկեր մ'ունի
 Իր մամռապատ կռպերում տակ,
 Ուր փաթացած այտերն ի վար
 Կաթկթող
 Արցունքներ կան.
 (Լացող կնիքն մը չունին...)

Շուրթեր անկերջ կը վերհիսեն
 Հեփիաթի մը փաթե հսկան,
 Ու դարե դար
 Կը ձայնակցին.
 (Խօսքի խռովք մը չունին...)

Ապառաժներ,
 Դար մը ցամփած սեւեռումով՝
 Կեանքի խոնաւ երկիւնքներէն
 Թափառական արեգակ մը
 Տուն կը կանչեն.
 (Լռչի խոյանք մը չունին...)

Փեքրա՛, Փեքրա՛,
 Յանբժանեալս դիցուի,
 Լացողներդ անարցունք,
 Խօռողներդ անբարբառ
 Եւ հիացողներդ մեծածայմ,
 Որոնք արարչութեանդ շունչն եղան,
 Ե՛րբ պիտի գան...:

Ք Ա Ր Ե Ղ Է Ն Ճ Ա Ն Ա Պ Ա Ր Հ ...

Ժամանակն այստեղ,
 Կորսուած դէմքով
 Կը պահէ հետքեր,
 Որոնք անկասկած
 Պատմութեան քանդակ ըլլալէ առաջ՝
 Կեանքի գիշ ինն,
 Օրերու դունչէն կլանուած ի սպառ...

Ու իրենց մութին վրայ գլխահակ՝
 Մարդիկ փայտում աչքեր կը ձնեն,
 Իբրեւ դարերու հայեացքը անբարբառ.
 Որպէսզի օր մը,
 Մեր արեւախանձ կռպերուն ներքեւ,
 Փար մը լռութեան
 Յոյց տայ ճանապարհն

անվախճանութեան:

ՓԱՆՈՍ ՃԵՐԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

— Խորհեցիմք, — պատմում էր, — ես եւ զուակս, խորհեցիմք երկար, բէ ի՞նչ ուղղութիւն բռնեմք եւ եկամք այն եզրակացութեամբ, որ մարից մեր Խայրենիքը ամէն բանից լաւ է:

✱

...Մեր ժողովուրդը այդ գաղտնագոյ լոյսը բարեխառնութեամբ զգում է քննադատեմ, ամբողջ իր էութեամբ, առանց իրիմ հաշիւ տալու, առանց մտածելու. էնպէս, ճակատագրականօրէն, ու հարկէ այդպէս չլիծեր՝ մեզ վաղուց ամենատեղի էր...

Կ. Զ.

ԱՆՏՈՐԴԸ ԵՒ ԻՐ ՃԱՄԲԱՆ

— Նա՞ւր:

— Նա՞ւր: Այն նաւը, որը մեզ ուղարկում է Սեւանայ լճի վրայ:

— Տարօրինակ է, Սեւանայ լճի բոլոր նաւերն էլ որսառուչ պատմութիւններ ունեն: Ես երբեք չպիտի մոռանամ...

— Դաշնակցականները մեկնել էին եւ Երեւանի կայարանում, վազոնի վրայ ցցուած, թողել էին մի նաւ:

— Բեռարարիացի մի հային, որը 19ին եկել էր Հայաստան իր միակ զուկի հետ:

— Բաւականի մեծ, երկաթէ այդ նաւը, ամիսներով մնացել էր Թաւուած, շոգեմեքենաների մօտ, ավեր ընկած տարօրինակ ծովային մի ձուկի նըման: Մերամագձուս բան է ցամաքի վրայ նաւ տեսնելը: Խորտակուած երազի նման, ծխեկոյղը վեր տնկած, որը այդ Թուշունը, թեւերը ծակել-նստել էր բուք ու բորանի տակ, աչքերը տնկած անյայտ մի ճակատագրի առջեւ: Այդպէս ամիսներով...

— Բեռարարիացի մի հա՞յ:

— Այո՛, եկել էր իբրեւ այնտեղի հայութեան պատգամաւոր: Թիսու-նի մօտ մի մարդ, հայերէնը խօսում էր դժուարութեամբ, ուսակախ շէշ-տով: Աչքերը փայլում էին, ոգևորուած էր հայրենիքով, մեծ ծրագրերն էր անում: Ասում էր, որ Բեռարարիայում 60-000 հայութիւն կայ, մեծ մասամբ բարեկեցիկ, վաճառականներ, բարձրատեխնիկականներ, մտաւորականներ եւ որ վերջին դէպքերը արթնացրել են նրանց մէջ հայրենասիրական անկեղծ զգացում, որ նրանք պատրաստ են անմիջապէս տեղափոխուել Հայաստան, լծուել գործի, չինել նոր եւ դարերէի ի վեր երազած մի երկիր: Առայժմ եկել էր ինքը եւ իր միակ զուակը՝ նախկին ծովային ուղայ. մաս-

նակցած է ռազմանաւերի ճակատամարտին եւ թէպէտ վերաւերուած է, բայց առայժմ ողջ եւ առողջ է եւ որոշել է իր ամբողջ կարողութիւնը ի սպաս զընել հայրենիքին: Վերջինք, — պատմում էր, — ես եւ դասակս, խորհեցինք երկուր, թէ ի՞նչ ուղղութիւն բռնենք եւ եկանք այն հզրակացութեան, որ նորից մեր հայրենիքը ամէն բանից լաւ է: Եկանք եւ ի՞նչ ուրախ եմ, որ եկանք: Զուական անմիջապէս լծուեց գործի: Հայաստանը զեռ ծով չուներ, ուստի՝ զուական բարձրացաւ եւ զնաց լինճը փնտռելու: Մեծ լինճ է, կարելի է նաւարկել, բայց նաւ չկայ: Նաւ չկայ... Ուստի՝ զուական որոշեց նաւ շինել: Զուական, պարոն, շատ լաւ տղայ է, քաջ եւ խելացի: Վերջ, հարբիկ, — ասեց, — դրազուրիւ տասեղ պատգամաւորական քո գործերով, իող ես զնամ նաւը շինեմ: Փող չկայ, տախտակ չկայ, գործիքներ չկան, մի քիչ զծուար է, հասկանում էք: Խեղճ աղան ոտքով է գնում-գալիս Սեւան: Կօշիկները պատուել են, ցեխ է, ցուրտ է... Առում է. ճիշինչ, դու, հայրիկ, իմ ժաօն մի ժառծիք, ես նաւը պիտի շինեմ... Եւ այդպէս, միշտ ողնւորուած, խօսում ու պատմում էր. իր զաւակը, նաւը, Բեսարաբիայի հայերը...

— 1919ին երկաթէ նաւը կայարանում կանգնած չէր:

— Հա, իսկապէս, երկաթէ նաւը: Ի՞նչ եղաւ:

— Մի օր, եկաւ մի մարդ՝ լայն ուռերով, աշխոյժ, կորովի՝ եւ սկըսաւ նաւը շափել, յետոյ շափեց այս ճանապարհը, քայլեց, դիտեց ու դռնէ դուռ ընկաւ:

— Դռնէ դուռ...

— Այո՛: Երբ նա յայտարարեց, որ ուզում է նաւը Սեւան տանել, ամէնքը խնդացին: Երկաթէ նաւը Սեւան, կիսաքանդ եւ չեղիկ այս ճանապարհով: Ընկաւ դռնէ դուռ... Մոռացայ ասել, որ ծովային կապիտալն էր մեր հերոսը:

— Մեր երկրում, նաւարկելու համար լեռ պէտք է բարձրանալ:

— Մեր ծովերը երկնքի մօտ են:

— Եւ սակայն, մենք ունեցել ենք յանդուգն նաւավարներ: 16րդ դարում, Հայկազայից, հանճարեղ եւ արկածախնդիր հայեր ճեղքել են անյայտ ծովեր, զնացել են Հնդկաստան, Պարսից ծովը, Զինաստան... Մեծ հայ կապիտաններ են եղել քիւզանդական նաւատորմի մէջ, աւելի ուշ՝ տաճկականի մէջ: Ահաւոր մարդիկ, զազանային բարքերով, խելացի եւ կորովի...

— Ինչպէ՞ս, Բեսարաբիացի այդ ծովային սպան...:

— Ընդհակառակն: Մի օր ես նրան տեսայ. հօրը հետ մենք նստած էինք բուլվարի նստարաններից մէկի վրայ, երբ նա եկաւ Սեւանից: Երկար, նիհար աղայ էր, սպրդած դէմքով, մտածկոտ, քիչ խօսող, վերին աստիճանի համեստ: Մովային սպայի փայլուն կոճակներով ու վերարկու ունէր եւ գլխարկ. կօշիկները պատած էին եւ փռիներով ծածկուած էր: Այդ աղան մտքիւ մէջ մնացել է հեռաւոր երազի նման, ինչպէս բանաստեղծական մի նիւթ, որ զալիս այցելում է մեր ներքնաշխարհը եւ երբեք զոյացման ձեւ չի ստանում: Մի քիչ Գեղամ Բարսեղեանին էր նմանում: Եկաւ, նստեց եւ մի խօսք չարտասանեց: Հայերէն չէր իմանում եւ մեր հարցերին պատասխանեց հազիւ: Ալիստում էր, դժուար է, յոյս ունի, որ մի բան կ'անի... Իսկ հայրը նայում էր նրա վրայ դորովալից աչքերով, հպարտօրէն: Վերջեւ, — ասում էր, — նիշեւ Միշա (կարծեմ Միշա էր), կը տեսնես լաւ կը լինի:

Արտասահմանում, Թերթերի մէջ կարդացի, որ Սեւանայ լճի վրայ տեղի է ունեցել ճծիգրան Երկաթէ նաւի օրհնութեան արարողութիւնը, որի վրայ զետեղել են մի թնդանօթ. ճառեր, քնն, ուրախութիւն... Ու տեսնում էի

երիտասարդ, կօշիկները պատռած, գունաթափ սպային լեռնային ծովի մէջ նաւարկող ուրուական այդ ուղղմանուի վրայ, վտուվառն իր աչքերով, հր-պարտ եւ բախտաւոր... Թուրքերի դէմ կռուի ժամանակ, հեռագիրները հա-ղորդեցին, որ ռազմական ուժակոծել էր թրքաց սահմանը մեծ յաջողու-թեամբ: Այդիս առջեւ նաւը քանի գնում մեծանում էր, յաղթանգամ կայմե-րը բարձրանում էին դէպի վեր, պողպատէ քիթը ճեղքում էր ալիքները, թնդանօթները ոռնում էին, իսկ Միլան, առասուկական Միլան, հրամանա-տարական կամրջակի վրայ կանգնած՝ նշան էր տալիս եւ սղառնում...:

Անցեալ տարի, երբ նորից Հայաստան եկայ, բուլվարի նոյն նստարա-նի վրայ տեսայ նրա հայրը: Ինչքան փոխուած էր խեղճ մարդը. ծերացած, հիւժուած, պատռած զգեստներով: Ինչ նայեց մի տեսակ վախով ու դուռ-խը վայր նետեց, որպէսզի չբարեւի: Բայց եւ մօտեցայ՝ տեղեկութիւն ու-ղելու համար. ի՞նչ եղան Բեռարարիտյի հայերը, ի՞նչ եղաւ Միլան... «Մի-յին սպանեցին», — ասեց մարդը, — բոլորիկները Միլանի սպանեցին, իսկ ես, մի տարի անդադար դիմումներ կատարելուց յետոյ, արտօնութիւն ստացայ վերադառնալ տուն, Բեռարարիտ, եւ վաղը մեկնում եմ: Եւ մար-դը պարսպ տէքերը յանց հետին:

— Սրտածժիլ՝ կ'պատմութիւն:

— Հայկական նաւի առաջին պատմութիւնը...

— Լեզքնա...

— Միմոք առնով դրուած:

— Ինչո՞ւ միմոք, թնդանօթ էլ կայ...

— Երկաթէ նաւը զուրկ է ռազմաշունչ նպատակներից, բայց նուազ

հետաքրքրական չի:

— Ի դէպ, ի՞նչ եղաւ այդ միւս նաւը... Շուտով կը հասնենք Ախտա:

— Ախտա՞:

— Ախտա, Սուխոյ-Ֆանտան, Ելենովկա:

— Գեօկչայսկայէ օգիւր:

— Հայկադեան բառարանը միանգամայն մոռնլ է:

— Դուք անբուժելի աղգայնամոլ էք...

— Եղաւ ա՛յն, որ իշխանութիւնը վերջի վերջոյ ձեռք քաշեց եւ յանձ-

նեց նաւի փոխադրութիւնը եկուոր նաւապետին:

— Այո՛, եթէ սւղում էք: Հայաստանի մասնագէտները փոխադրու-թիւնը համարում էին անկարելի. ճանապարհը նեղ էր, միջոցներ չկային եւ ո՞վ տեսել էր, որ նաւերը մազլցեն լեռների վրայով:

— Ժողովուրդները իրենց գիցարանութիւնը փոքրիկ, բայց յատկանը-շական փաստերի վրայ հիմնած են:

— ճորտաւորութեամբ նա՛ւը:

— Վերջի վերջոյ ա՛յն՝ ինչ որ մենք տնտեսութեամբ մեծ դարաշրը-ջաններ, մեծ երեւակայութիւնների շրջաններն են. երբ ամենաչնչին դէպքե-րը խորհրդանշական բնոյթ են ստանում, վեր են ածւում դիւցազներգու-թեան, քնարերգութեան, տաղի: Աղգերը զոյսութիւն են առնում բանաստեղծ-ների կամքով: Հոմերոսը...

— Խորենացին:

— Այո՛: Մեր ամբողջ անցեալը կենդանի է շնորհիւ նրա կատարեալ արձակին եւ նրա այլաբանական երեւակայութեան: Ինչպէս ամէն մի մեծ պոետ՝ նա դեռ մնում է անբացատրելի եւ խորհրդաւոր, բարեբախտաբար...

— Գանձ նաւի պատմութեան:

— Գանձ:

— Սեւ ծովից եկած այդ հայ նաւապետը վաղեց, վաղվեց, զեկուցում-

ներ գրեց, ջղախնացաւ, բարկացաւ, աղաչեց, պաղատեց եւ մի օր էլ, զարմացած երեւանցիները տեսան, որ նաւը վազոնի վրայից իջել է սալլերի վրայ եւ քիթը տնկել գէտի նորք։ Տասրտասներկու հզիերի ահաւոր ճիզի տակ հսկայ այլ ծանրութիւնը ժամը մի ոտք առաջ էր ընթանում։ Պէտք էր տեսնել։ Մտրակները ձեռքի մէջ չաչեցնելով, հարայ-հրոցով, մարդիկ յարձակուած էին խեղճ այդ կենդանիների վրայ՝ մի մատ առաջ քշելու համար։ Սալլերը ահագին ճոռոց էին արձակում, նաւը, առաջադիւական հսկայի նըման՝ կուրծքը տայիս էր հողին եւ չէր ուզում շարժուել։ Մի ամիս յետոյ, ժանդատած իր ծխնելոյղը վեր տնկած, փոքր դուրս պրծած այդ հսկայ կանաչ առաւ Արտվեան փողոցի վրայ եւ նայեց երեւանցիներին։

— Երեւակայում եմ ժողովրդի հետաքրքրութիւնը, խուժանը, կանայք...

— Էլ մի ասէք։ Տխուր օրեր էին։ Ողբերգութիւնը երկաթէ իր ոտքերով նոր էր անցել Հայաստանի վրայից։ Հայերը շուարած եւ վեհերոտ նաւում էին ճակատագրի կոյր տշքերի մէջ ու ժեքենաբար ապաստւած գալիք գէպքերին։ Նախ այդ անսպասելի այցելութիւնը մի տեսակ նախախնամական բնոյթ էր կրում։ Հեռաւոր այդ ուրուականը թառել էր հողիների ալեկոծւած ծովի վրայ եւ երազի նման նայում էր գէպի հեռուն։

«Մինչ մասնագէտները շարունակում էին աւելի քան երբեք տարակուսել, դիտէ էլի՝ քմծիծաղ, իմաստակութիւն, րամբասանք, բուն ժողովուրդը, այդ մեծ երկրան, ուզում էր հաւատալ, պէտք ունէր հաւատալու։ Պարտաւթ իմօնները, զինուած դիտութեան բոլոր տուեալներով, ապացուցանում էին՝ $2 \times 2 = 4$, որ աշխի առաջ ունենալով բազմաթիւ զանգվածները, ճանապարհի դրութիւնը, նրա օժապտոյտ բնոյթը եւ հազար ուրիշ անյաղթելի պատճառներ անկարելի են դարձնում, որ նաւը տեղ հասնի։ Իսկ նաւապետը, այլևս ծիծաղելի, քրտնաթոր, վազվզում էր, բացատրում, համոզում, պոռում, կանչում։ Արտվեան փողոցը անցնելու համար մի ամիս դրին ու նաւը երբ հասաւ նորքի ստորոտը, ուժաւազաւ թեքուեց եւ իր ծխնելոյղը պարապ թնդանթի նման ուղղեց գէպի Արարատ։ Դէ՛, հիմա տեսնե՞ք, ինչպէ՞ս պիտի բարձրանայ։ Բարձրացա՛ւ։ Ընկան հզիերի թիւը աւելացրին, անիւներն երկաթ խփեցին եւ Սիդիֆը ուսերի վրայ պողպատ գետեղեց։

«Նաւը կանգ առաւ Երեւանի կատարին՝ Նոյեան տապանից դուրս եկած հսկայ մի թռչունի պէս։ Նա նստեց մրափող, գաւառային այս քաղաքի դըլխին, հեռաւոր ծովերի անընթաց տեսիլքի նման, եւ պարտադրեց իր ներդաշնակ ձեւը։ Իսկապէս, չկայ աւելի գեղեցիկ յղացում, քան նաւային ճարտարապետական ձեւը։ Տրամաբանական, հաւասարակշիռ, ներդաշնակ եւ պարզ։ Ոչ մի աւելորդ գիծ, ամբողջական, «լացիկ» մարմին առած նետի նման, հաստատուն եւ անփոփոխ իր նախնական բովանդակութեան մէջ։

— Նաւը քաղաքի վրայ...

— Մի տեսակ կենդանի արձան՝ խորհրդանշական եւ հրապուրելի նրա ստուերը տիրում էր առօրեայ կեանքի վրայ, ուժ եւ հաւատք էր ներշնչում։ Ոսկէ երազներ էր արթնացնում։ Նաւը Արազածի եւ Մախիսի գէտ։ Արարատեան դաշտի վրայ՝ պատրաստ ճախրելու... Երեկոները, երբ Արարատը բացերի մէջ թաւալ էր դալիս, նրա ճերմակ ժանրի վրայ վարդապոյն ճառագայթներ էին թառում եւ նաւը նմանում էր սիրահարուած մի աղջկայ, որ դիտում է այրուող հորիզոնը...

«Քանաքեռի մօտ սկսուեց նրա Գողգոթեան։ Աչունը, տիրադաշնակ աչունը, ամպ եւ անձրեւ բերաւ։ Ամէն ինչ դժուարացաւ։ Տարուան այդ եղանակին, երթեկեկութիւնը շատանում է։ Գիւղացիները սալլերով փայտ եւ պաշար են տանում քաղաք, իսկ ճամբան առանց նրան էլ նեղ է։ Մարդիկ

նախ դարձանքով նայեցին. դա՛ ինչ էր, ճամբան եկեյ-կտրել էր: Դժուարութեամբ շրջեցին. սկսեցին մըթմըթալ, բողոքել. «Էդպէս էլ բան կ'ըլլի՞... Էդպէս էլ բա՞ն»... Ու կարծեա թաւական չէր, որ խճուղին անանցանելի էին դարձրել, դեռ, աճէն անգամ, աղաչում-պաղատում էին, թէ՛ եղներդ մի վայրկեան տուր, մի քիչ էլ քաշենք...:

«Ախտայի մօտերը ցեխը շատացաւ, սկսեց ոստտիկ հով փչել եւ լեռներէն իջաւ սառը մի ցուրտ: Զատիվար իջնող ճամբան բոլորելու ժամանակ տնիւները փուլ հկան եւ նաւը աղմկալից հառաչով նետուեց դուրս եւ կողքի վրայ վայր ընկաւ: Ձմեռ էր, ձիւն: Նաւապետը, սարսուփած, մատերը մազերէն տարաւ եւ խենթի նման սկսաւ դառնալ: Պարոնայք ինժիններէն ուրախ էին: Անայցին՝ չլսեցին. նախընտրեցին հաւատ ընծայել արկածախնդրի, չա՛հաճոյ, անյայտ եւ մութ մի անձնաւորութեան. դէ՛, հիմա թո՛ղ զընան էլը ցեխից հանեն»:

«Քաղաքը, որի վրայից նաւը անցել էր երաղի նման, այլեւս տարուած իր նեղմիտ, քաղքենի եւ մզլոտուած կեանքով, սկսեց անպատկառ կատակներ անել: «Նաւը ուշաթափուել տ... է՛ն ա նաւարկում ա միւնի վրայ... վազում ա, վազում ա»... Նաւապետը էլ չէր կարողանում փողոցում հրեւալ: Նայում էին, ծիծաղում, խօսք նետում: Ընկե՛ր ալմիրալ, ընկե՛ր ադմիրալ, Սեւանայ ծովի նաւատորմիզը ի՞նչ եղաւ»:

— Ամբոխը:

— Դեմոկրատիան. la canaille...:

— Իսկ նաւը պառկել էր ցեխի եւ ձիւնի մէջ՝ սպաննուած փղի նման: Խոչ խղճալի տեսարան էր խկուպէս: Այս լեռների վրայ, ինչպէս տեսնում էք, ձմեռը բռնակալ է եւ անողոք: Քամին պողպատէ ակռաներ ունի. ձիւնը իջնում է՝ խայթող մարակները ձեռքին: Նաւը պառկել էր կատաղի այս մըրրիկների մէջ՝ սառած դիակի նման. դիւերները զայլերը եւ բորենիները գալիս պտտում էին նրա շուրջը եւ՝ խաբուած՝ քերում էին նրա սառնիքներով ծածկուած երկաթէ կողքերը, արիւնում իրենց թաթերը, յետ քաշում եւ ոտնում: Երբեք, աշխարհի ոչ մի նաւ այդպիսի արկածի չէր հանդիպել:

— Հայտատանը անողոք երկիր է:

— Դիւրին չի ենթարկւում նորաձեւութիւններին: Օտարի հետ հիւրընկալ չէ: Նա ունի իր ներքին, անփոփոխելի օրէնքները, որոնց դէմ թոյլ չի տալիս, որ մեղանշեն: Պատժում է անողոք կերպով, քարէ իր մատերի տակ ամէն ինչ ճզմում է, ոչնչացնում եւ քամիներին յանձնում:

— Հին երկիր է:

— Հին երկիր է, որին հասկանում են գիւղացիները եւ, մա՛նաւանդ՝ հովիւները:

— Եւ այդպէս, ձիւնի եւ անձրեւի տակ ծեծուած, խեղճ նաւը պառկեց ամայի այս վայրերում վեց ամիս:

—Վեց ամի՞ս:

— Այո՛: Այդպէս, քիթը ժայռին տուած, ետեւի պտուտակը քամիների դէմ, փորը ներս ընկած, դժբախտ այդ մեքենան մորտիրոսացաւ, տանջւեց, չարչարուեց զաղտնի իր վարդապետութեան տաքերական ճանապարհի վրայ: Երբեմն նաւապետը գալիս էր, խրոււմ էր մինչեւ ծունկերը ձիւնի մէջ, շօշափում էր սառած գիակը, մատում էր, չափում էր եւ դուրսը վայր դրած՝ հեռանում էր: Պարնան առաջին անձրեւներին, ձիւնը սկսեց հալուել եւ նաւը, որ ժամանակին ճերմակ էր, տեղ-տեղ դեղնած, տեղ-տեղ ծանդոտած, արեւի առաջին ճառագայթների տակ կարծես հողի առաւ: Բայց վայր ընկած, անփետուր, հսկայ մի ճնշուկ էր նմանում: Միծաղելի եւ վայր ընկած, անփետուր, հսկայ մի ճնշուկ էր նմանում: Միծաղելի եւ տխուր տեսք ունէր: Միամիտ եւ անպաշտպան: Միանելույի շուրջը ծիծեռ-

նակներ էին պարտում: Մէկը սկսել էր բռն շինել: Վարի կամրջակի տակ, չգիտես որտեղից եկած մի կատու զետեղել էր իր նորածին փոքրիկները: Անցնող կովերը սիրում էին կանգ առնել նախ մօտ եւ զլուխները քսել երկաթներին: Միակ կենդանիները, որ նրան չէին սիրում, հովիտների բարկապատ շուններն էին: Հեռում կանգնում էին եւ սկսում հաջել:

«Սեւացած, մաշուած այդ բեկորը, միջնալայրին պատշանելով, կայր-ծես սկսել էր նոր մի կեանք: Ամայի լեռների մօտ, լուսկեաց եւ կիսաքանդ ճանապարհի ծայրին պսակած՝ նա եկել էր վկայելու փոթորիկների յիշատակը, լեռների հտեւ տեղի ունեցող բարդ լինելիութիւնը: Պարտաւր պատճառ էր, որ աստուածները ստեղծագործեն: Կամրջի վրայ խոտը սկսել էր բուսնել, ծխնելոյզի տակ մամուռը թաքնուած սերմեր էր ծածկել եւ երկաթէ պատերի շուրջը արեւը հողի հետ խառնուած նոր բուսականութեան հետ սկսել էր բարբախել, երբ յանկարծ, նաւապետը՝ աւելի քան երեւք յամուէ՝ եկաւ մի խումբ մարդկանց հետ եւ սկսաւ փորել: Ու նորից տասներկու զոյգ եղներ, ճռտան անիւներ, հարայ-հուրայ...»

Հնաւը վեր հանեցին եւ տարին: Միծեռնակները որոշ ժամանակ ետեւից եկան, բայց, վերջ ի վերջոյ, յուսահատուած վերադարձան: Կատուն իր ձագերի հետ պատապարուեց մի ժայռի տակ, միայն շները շարունակեցին բարկացած հաջել՝ մինչեւ որ նաւը տեղ հասաւ:

— Ուրեմն տեղ հասա՞ւ:

— Հասա՛ւ, ամիսներ յետոյ:

— «Լուկաշին» նաւն է, որ մեզ պիտի տանի Նոր Բայազէտ:

— Իսկ նաւապետը:

— Նաւապետն էլ այնտեղ է: Այլեւս հերոսացած՝ նա Սեւանայ լճի տէր ու տիրականն է, աղմիրալը, ծովային Գլխը: Իրականի մէջ խելքը զլինի մարդ է, շատ գործնական, հաշիւը իմացող: Աշխարհ, մօտակայ գիւղերից կարող է առնում եւ քաղաքում ծախում: Իր ծրագիրները ամբողջովին տընտեսական են, դրական, օգտակար:

— Երկու նաւերի այդ պատմութիւնը՝ Հայաստանի երկու հանրապետութիւնների պատմութիւնն է:

— Իսկապէս...

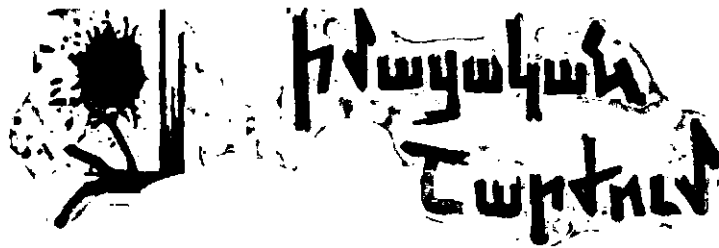
— Բնորարարից եկած զաւկահար, լուսկեաց երիտասարդ այն ըսպան, մենակ, պատռած իր կօշիկներով, լճի ափին շինում է իր նաւը, մարմնացնում իր հայրենասիրական երազը, անաղձուկ կիրպով զնում-զոհում՝ իր իտէալը պաշտպանելու համար:

Եւ չգիտեմ աւելի գեղեցիկ եւ աւելի ախուր պոեմ, քան նրա պոեման: Յիշում եմ նրա աչքերը, ներս քաշուած, վառվռուն, ճակատագրական այն նայուածքը, որ տալիս է աչքը եւ մահը... Ռիչկէի տողերի միջից թափանցող ներուժ ու լիացուցիչ լոյսի նման: Մտածեցէք, ի՞նչ կը լինէինք մենք, եթէ մեր պատմութեան խաւարի մէջ հողիների այդ կայծը մեզ չլուսաւորէր: Ման եկէք, եթէ կարող էք, դարերի լարերին թոսի մէջ, պեղեցէք մութը, քերթեցէք գիւղերը...

— Ահաւոր անդունդ:

— Եւ անդին մի քանի լուսաւոր, ուղեցոյց կէտեր: Մեր ժողովուրդը այդ դաղանադող լոյսը բարեբախտաբար գտւում է քնազգօրէն, ամբողջ իր էութեամբ, ատանց իրեն հաշիւ տալու, ատանց մտածելու, էնպէս, ճակատագրականօրէն, ու եթէ այդպէս չլինէր՝ նա վաղուց անհետացել էր...

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Յ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

4. ԶԱՐԵԱՆ՝ ՅԱԻԵՐԺԱԿԱՆ ՔԱՄԲՈՐԴԸ

Յատուկ պարագայ է Զարեան մեր գրականության մէջ — փառաւորապէս, նկարագրիչ հակասութիւններով եւ անակնկալներով, մանաւանդ՝ անձին վրայ իր կեդրոնացումով, որով զփուար դէմք մը կը դառնայ ան։

Նարեկեանութեան հասնող իր անմակեղորոն ձգտումները եւ հայութեան հետ մասնաւոր իր կապը պատճառ կը դառնան, որ ան մնայ յաւերժական անցորդը, այսինքն՝ մարդը, որ կ'անցնի մեր պատմութեան ամէնէն բախտորոշ ժամանակաշրջաններէն, կը դառնայ ամէնէն տոգնապալի՝ վայրերուն մէջ, սակայն ո՛չ իրրեւ ամբողջական մասնակից, այլ՝ իրրեւ որոշ գիտակցութեամբ ստանձնուած կեցուածք։

Ժխտական կամ գրական կանխատրամադրութիւն մը չկայ վերոյիշեալ հաստատումին մէջ։ Նման պարզացում մը յստակ մակերեսայնացումի պիտի տանէր Զարեանի պարագան։ Իրականութիւնը շատ աւելի բարդ է եւ բազմաթիւ հարցադրումներ վերցնող։ Գուցէ ան մեր ժամանակներու առաջին հայ գրողն է, որ անգամ մը օտարացած է եւ ազա հայութեան վերադարձած, գիտակից ստանձնումովը լեզուին, լեզուին հետ եկող ու լեզուին ետեւ կեցող հայ իրականութեան, ազգութեան, ժողովուրդին։ Սակայն նման կեցուածք մը, որքան ալ ցանկալի ըլլայ, որոշ խախտում մը կը ստեղծէ իր եւ գործածած լեզուին միջեւ, արուեստական որոշ պատուար մը կը յառաջացնէ, որ պաճառ կը դառնայ, որպէսզի ամբողջութեամբ կենդանի հաղորդակցութիւն մը չստեղծուի իր եւ լեզուին, ազա՝ իր եւ ժողովուրդին միջեւ։

Լեզուի մը բովանդակութիւնը այնքան բարդ ու բազմաձևարդակ տարբերէ բազկացած է, զոր կարելի չէ տրամաբանական օրէնքներով (օրինակ, լեզուի ուսուցմամբ, քերականութեամբ) նուազեցնել, անոր մէջ կան շատ

մը ենթակայական, հատաքական եւ յայտնատեսական տրամադրութեամբ ընկալուող ազդակներ, որոնց կարելի չէ մօտենալ «գուրա»էն, իսկ այս շաճախեցին, որ 1910էն 12ի միջեւ կը նուաճէ մայրենի լեզուն, որոշ չափով «գուրա»էն է արգէն:

Սակայն, միւս կողմէ, այս կացութիւնը պատճառ կը դառնայ, որ Կ. Ջարեան հայ գրողին պէս չգերցնէ զատարկ բաժակը՝ յայտնելու համար.

«Ա՛ն, Բմպիր, բիրեղեայ այս գաւաթի մէջ արշալոյսնի շողողում արեւ: Ա՛ն, կեր Շիրակայ արգաւանդ դաշտի քաղցրահամ այս հացը»:

Ան գիտէ, թէ Շիրակը «սովայուկ մի դաշտ է»․ ան չ'ուղեր խորել իր ժողովուրդը կամ ընդունել ընկալեալ յանկերգը: Հո՛ն է իր առաւելութիւնը:

Հարցը շատ աւելի կը սրի, երբ առաջ կու գայ Ջարեանի ինքնակերտ ընդացումը: Կասկած չկայ, որ ինք իր ըրջապատէն շատ աւելի զարգացած, ճաշակաւոր եւ կենսափորձ ունեցած մարդ եղած է: Այս մէկը, սակայն, կարծէք զերկայութեան բարդոյթ մը ստեղծած է իր մէջ: Նման վերաբերում մը բացայայտ կը դառնայ, երբ կը խօսի զրոգներու մասին, ըրջապատին կամ հանդիպած կիներուն...: Սակայն կայ նաեւ այն միւս շարժառիթը, որ ծնունդ կ'առնէ իր հայ գրող ըլլալու ընտրութենէն (ասպարէզէն): Իր ուսունմունքը՝ հայ գրող ըլլալու, այն քաւարարութիւնը չի տար իրեն, իբրեւ մտաւորական-ստեղծագործ մարդ ապրելու: Եւ ահա, չիտթահար կացութեան մը մէջ է ան ու շարունակ կը ճամբորդէ: Իր երթուղարձերը Պոլսոյ եւ Եւրոպայի միջեւ, ապա՝ Հայրենիքի եւ Սփիւռքի միջեւ — Պոլսէն հոսք՝ Երեւան, ապա՝ Փարիզ, Միացեալ Նահանգներ, Լիբանան, ապա՝ վերադառնալ Սորբոնային Հայաստան, սակայն չհաշուած իր միւս բազմաթիւ կարեւոր ու անկարեւոր ուղեւորութիւնները, կը մատենեն իր անորոշ գրութիւնը:

Ձեռք մոռնար, որ Սփիւռքը իր կեդրոնը չգտած կամ շարունակ կեդրոն փոխող կացութիւն մը կը պարզէ՝ 1920ին յաջորդող երեք կամ չորս տասնամեակներուն: Հասկնալի է նաեւ սփիւռքահայ մարդուն հոգեվիճակը՝ այդ պայմաններուն տակ: Սակայն պարզ է, որ Ջարեան ո՛չ Սփիւռքէն առաջ եւ ո՛չ ալ Սփիւռքի կազմութենէն հոսք կրնայ յստակ վայրի մը նկատմամբ պատկանելութեան ապրում տածել:

Բնականաբար, վարկածային մեկնաբանութիւն մը կայ մինչեւ հիմա կատարուած բոլոր հաստատումներուն մէջ: Սակայն հարց կու տանք. — Մեր մօտեցումը կրնա՞ր տարբեր ըլլալ: Կամ կարելի՞ է առանց նման հարցադրումներու բանալ Ջարեանի բարդ ճամբարութեան բազմաթիւ երեսները:

Այս բոլոր հարցերուն քննարկման հիմնական վայրը Ջարեանի յուշագրական-տեղագրական զրականութիւնն է, որ առկէ հինգ տարի առաջ մէկտեղուելով՝ հրատարակուեցաւ «Երկեր» ընդհանուր խորագրերին տակ: Հոն տեղ գտած են՝ «Անցորդը եւ իր ճամբան», «Արեւմուտք» եւ «Քաղաքներ»ը(1): Եւրոպայէն հետեւի «Հայրենիք» ամսագրի մէջ անոնց հրատարակութեան թըլականներուն: Մինչդեռ, հաւանաբար, պէտք էր սկսիլ «Արեւմուտք»էն, հասնելու «Քաղաքներ»ուն եւ «Անցորդ»ին, ուր իր կեանքը, ըրջապատը եւ որոշ չափով անցեալը կը պատմուին:

Այս ամէնուն մէջ է, որ կ'ուրուագծուի Անցորդը՝ իր անցեալի յուշերով, ըրջապայութիւններով, մարդոց ու հայութեան հետ յարաբերութիւններով, մտածումներով, եւայլն: Մինչեւ Խորհրդային Հայաստանէն իր հեռացումը՝ 1924ին: Գլխաւորաբար՝ Պոլսէն Եւրոպա եւ Երեւան:

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս ըսինք, «Արեւմուտք»-էն պէտք է սկսիլ Զարեանի երկար ճամբորդութեան: Անոր առաջին 15 էջերը հաւանաբար ոխալ սկիզբ մըն են («Աւետի տեւ հայելի») եւ իր ողորական պարագը կը ներկայացնեն քաղաքներու մասին(2):

Հին լուսանկարներ (էջ 379-413) ամբողջ մանկութիւն մը կը բաժնան, որ պերճաբոս է Կոստան Զարեանի կապտաւարման տարիներուն կապակցութեամբ:

Յատկանշական է, որ Լիոնի կայարանը իջած օրէն մինչեւ գիշերօթիկի տարիները, ան կը ճանչցուի իբրեւ «փոքրիկ ուսը»: Անոր պատճառը իր առաջին օրուայ «Եռուսկան գիմնազիում»ի տարազը չի կրնար ըլլալ միայն, քանի որ, աւելի ուշ, գիշերօթիկի մարզիչը եւս պիտի ըսէ.

«Աս էլ քայլ է: Օրինակ տալ փոքրիկ ուսից...

Իսկ փոքրիկ աւագ ես էի:

Հայ:

Հայ» (էջ 391):

Սակայն՝

«Դիմագիւղի կամագգեստիս տակ Արեւմուտքը նստել էր քարայրի մէջ քաղնուած արկղի նման...» (էջ 380):

Այսինքն՝ Արեւմուտքը իր համազդեցութիւն տակն է, իր մէջ: Զափառանցութիւն չի կրնար ըլլալ մէջբերուած օրինակը, որքան ալ հայ պոռալու տաղնայր կայ: Փաստօրէն «Հայացած» կամ երիտասարդ Զարեանն է, որ լուսանկարներէն ցայտող մանկութեան մեկնաքանութիւնը կը կատարէ...: Ինք հոն փոքրիկ ուսն է: Քիչ մը անդին կը տեսնենք, որ իր ընթերցումները եղած են Տոլստոյը, Պուշկինը, Տուրգենեւը կամ Շէյքսպիրի «Համլէթ»-ը: Անոնց տեղ՝ ինք ո՛չ թէ հայ հեղինակները պիտի ճանչնայ, այլ՝ Փլաթոնացիները...:

Զարեան մանուկին մէջ կայ առանձնութենէ եւ անձկութենէ բխած ամբողջ տաղնայ մը: Տարբեր ընկերութեան մէջ, հետո քնական շրջապատէն ու ծնողներէն, յաճախ բանտարկուած առանձնաբանին մէջ՝ ան կը տուայտի: Անոր վրայ կ'աւելնայ ժօրը կարօտը, որուն հետ կորսուած աշխարհ մը կու գայ: Այս ժամանակաշրջանէն եկած միւս ազդակները եւս, մանուկի մը կազմութեան գծով՝ շատ զբաղան չեն — գիշերօթիկ չմտած՝ կողքի սենեակին մէջ սեռային յարաբերութիւններ ունեցող ուս պարուհիին կանչերը, կամ՝ հեռաւոր ազդականի մը տան ծանր մթնոլորտը: Սակայն այս բոլորը շատ ազօտ կերպով կը արուին: Ճիշդ է, որ մանկութեան մասին խօսելու շարժառիթը Զարեանի հին լուսանկարներն են, բայց կարելի չէ չնկատել իր միտումը՝ տունաւ ժամանակաշրջանը մշուշի մէջ ձգելու, որ իր անհատականութեան կազմութեան գծով շատ բան կրնայ ըսել: Ամէն պարագայի, միջավայրէն կտրուելու այս իրողութիւնն ու առանձնութիւնը կրնայ որոշ կարծրացում, ինքնամփոփում եւ ինքնակեդրոնացում առաջացուցած ըլլալ իր մէջ:

Զարեանի մանկութեան վերաբերող այլ հատուած մը՝ «Անցորդ»-ին մէջ յիշատակուող, իր հօր մահուան բաժինն է(3): Պէտք է ըսել, որ հակառակ հաստատութեան եւ տեղ-տեղ կովկասահայերու մասին եղած ընդհանրացումներուն, նկարագրութիւնը շատ կենդանի է եւ յստակ այն փա-

որ կու տայ, որ հօր մահը անընթեղի գրուած ձգած է մահուի Ջարեանի վրայ։
«Գլուխը ճերմակ լաթերով կապուած ծերունիս պտտուի էր սևեռա-
կից սենեակ» (էջ 56)։

Քիչ անդին պիտի ըսէ։

«Մեռածների զեղնած լուսանկարներ։ Հակայ մի քաղկաթոտ եւ ընկու-
զեմու լայնափոր մի պահարան»։

... Ամէն մարդ իր մահը տանում է իր մէջ։ Կան նաեւ սենեակներ մա-
հի համար պատրաստուած։ անկիւններից քառակուսի շուֆեր են իջնում, պա-
տուհանի վարագոյրը ծանր է եւ մեծ, քաղկաթոտ խոր է եւ ամէն ինչ հա-
մաչափ է։

... Դրան ետևից քարոք խռոցի ճայներ են գալիս։ Օրհասականի մի
խռոց, որ լեցնում է ամբողջ տունը, սաղում պատերի վրայից, բախում
տանիքին, դուրս է նետում պատուհանից դէպի պարտեզ։

Հայրս պառկած է գետնին. ինձ քուսում է մեծ եւ յաղթանդամ։ Շուրջը
կանայք լաց են աւում։ Մայրս գլխի մօտ, կիսամեռ վիճակի մէջ, ես՝ մօտը։
Առաջարկում է ինձ համբուրել մակառը. վախում եմ եւ քիչ յետ եմ փաշ-
ում»։

*Հօրը մահուան հետ կապուած բոլոր մանրամասնութիւնները՝ իրերը,
աղաղակները, պատէն ինկած անոր զինուորական սուրը կամ լուսանկարը,
կուսակցական ազդեցութեամբ հողերանական լիցք կը ստանան եւ Ջարեան-
մարդուն մէջ միշտ վառ իրականութեան կը վերածուին։*

Ջարեան ո՛չ միայն չի խուսափել այս յարաբերութեան մասին խօսելէ,
այլեւ կ'օգէ զայն շէշտէ։ Հօրը մահը նկարագրող հաստատմէն առաջ խօ-
սած է արդէն իր կրկներեւոյթը յիշեցնող մարդու մը կամ շուքի մը մասին,
իսկ այս հաստատմին վերջաւորութեան պիտի ըսէ։

«Ինչքան մեծ էր լուսանկարի այդ նայուածքը Բրիտանիոյ երկ պաշա-
տի առջեւ կանգ առնող նայուածքին» (էջ 58)։

*Տաղանապալի կամ անհանգստացնող բան մը կայ արդէն յիշեալ բաժի-
նին մէջ, ուր «ինքն-իրեն» կը հանդիպի Ջարեան։ Իր բառերով՝ նման հան-
դիպումներ յաճախակի են։ Այդ երկրորդը՝ «ուրուական»ի պէս կը նայի ի-
րեն...։ Յաճախականօրէն «անձկութիւն» բառը յաճախ կը կրկնուի այս
հաստատմին մէջ։ Եւ ահա, այդ երկրորդին՝ Ջարեան-ուրուականի նայուած-
քը, իր հօր պատկերէն ցայտող նայուածքը կը դառնայ...։*

Ուրեմն՝ կա՛մ այն է, որ հօր մահուան պարագան յաճախանքի վե-
րածուած է իրեն համար, եւ կամ ալ՝ ինքն իր անձին հանդիպելու (եւ ինքն
իրմէ խուսափելու-հալածելու) շարունակական կացութիւնը, ներքին եր-
կուութիւն մը կը մատնէ, որ շատ թելադրական է Ջարեանի անձին կապակ-
ցութեամբ եւ իր կացութիւնը կը դրսեւորէ։

Ամէն պարագայի, որքան ալ «Արեւմուտք»ի զիծերը արտաքինապէս հե-
ռու ըլլան իրարմէ կամ աղօտ գիծերով վարզանան, անոնք կը յանդիման Ջար-
եանի հայութեան ստանձնման։ Այս մէկը կու գայ լեզուի ընտրութեամբ ու
հետեւեալ հաստատումով։

«Երգում ազգի ձգին է» (էջ 472)։

Հաստատումին յաջորդող հաստատումը, որ գերբնի վերջին էջն է, այս
ընտրութեան տեղը կը դառնայ եւ հարցը իր խորքին կը վերադարձնէ։

Մինչ այդ, ինք խոսած է չքնդ պալատներով էլիտոսրային եւ հայ ազ-
ընկան մասին, Արեւմուտքին եւ հեղիահայուն, Սուրբ Ղազարի եւ Ալիշանի

Տակաւին՝ Հեղինակը աւելի էր ստեղծէ իր տեսած Պոլիսը նկարագրելու. — կղզիներով, մզկիթներով, եկեղեցիներով, Վոսփորով, պալատներով, եւայլն (էջ 493էն 497)։ Քաղաք մը, որուն «սպասկները» կը նմանի բոլոր քաղաքներու լուսազատեցնին՝ եոյն զոյններով ու ռճով նկարահանուած։ Այսինքն՝ ա՛յ տուեալ կացութիւնը նկատի ունի, ոչ ալ ժամանակաշրջանը։ Այսպէս։

«Պոլիսը կիմ էր։ Շայրմներով զարդարուն պռնով, հարուստ, գեղարուեստաւոր դարերի կորսիջեանա, արեւելեան պսպղուն քարեղէններով ծածկուած, ալլաւորակօրէն մեծ օդերը ականջին, կուրծքը սկիզբարդ, վարսերը փարթամ՝ մզկիթի համալ թարմը հիւսում» (էջ 494)։

Պոլիսը իր մէջ Ջարեանի վարուելակերպը (behavior) զարմանալի է։ Տեղ մը կ'ըսէ. «Շատ վատ լուրեր են եկել» (էջ 520)։ Կը խօսի մտաւորականներու ձերբակալութեան, խուզարկութիւններու եւ սարսափին մասին, իսկ քիչ ետք՝ տիկնոջ հետ պարահանդէսի կ'երթայ...։

Դէպքերու յաճախանքը կամ առթիւն անձկութիւնը Ջարեանի վրայ՝ կը վերադառնայ «Քաղաքներ»ու վերջաւորութեան (էջ 636-639)։

«... Պոլսից նոր լուրեր են եկել հայերի մասին... Սարսափելի... Ամբողջ ժողովուրդը տեղահանուած է։ Տղամարդկանց սպանում են. կիները եւ երեխաները չշուած են անապատները։ Զարդ» (էջ 636)։

Քիչ ետք, պատուիրակութեան մը հետ պապին տուած այցելութեան ոտեն, Հեղինակը ընթացիկ կենցաղապարտութենէն դուրս կ'ելլէ, պահանջներով, որ պապը իր ձայնը բարձրացնէ կոտորուող հայ ժողովուրդին համար։

Ինչպէս կը տեսնենք, խորքին մէջ «Քաղաքներ»ու իսկական առանցքը կամ ենթահողը ջարդերը կը կապեն։ Գիրքը կը սկսի Ջարեանի Պոլսէն հեռացումով, տեղատեղ հարցի մասին ակնարկութիւններ կ'ըլլան եւ կը փակուի վերի մէջընթացով եւ Աբայի ու հայ ոգիի նուիրումով հաստատուով մը։ Ուրեմն՝ ի՞նչ է տեղը Պոլսի, նախօրէի կամ Հոռմի, ինչպէս եւ՝ գիւղական Օրֆէյիային, Ջուզէպպէն հարցնող կնկան, կրկէսի ոգիներուն կամ պարուհիին։ Անոնք «Քաղաքներ»ու մէջ տեղ դառն են պարզապէս անոր համար, որ Ջարեան այդ քաղաքներէն անցած է եւ այդ դէպքերու մասին ուզած է խօսիլ։

Բացատրենք. թէ՛ տուեալ դործը եւ թէ՛ նախորդը եթէ միմիայն յուշագրութիւն նկատենք եւ իբր աղբիւրին մօտենանք դործերուն, անոնց բովանդակութեան մասին շատ ըսելիք չի մնար մեզի, սակայն Ջարեան, փաստօրէն, ապրիւր նկարագրէր կը փորձէ տալ դործերուն։ Առաջինին մէջ՝ իր մանկութիւնն ու հայութեան ստանձնումն է հարցը, երկրորդին՝ մեր պատմութեան դուցէ ամէնէն բախտորոշ դէպքին որոշ հետաւորութեամբ մէկ վերհայութիւնը, եւ անոր հետ՝ Հեղինակին առընչութեան ուրուագիծը։

Եթէ նման մեկնաբանութեան մը վրայ կը ծանրանանք, պատճառը ա՛յն է, որ Ջարեան շատ աւելի իր ընթացիկ (արտաքին աշխարհին) մասին կը խօսի, քան իր անձնական կեանքին։ Իր ֆիզիքական առօրեան գրեթէ բացակայ է տուեալ երկու գործերուն մէջ։ Եւ ահա տեղագրութեան, ժամանակագրութեան եւ յուշագրութեան խառնուրդ մը կ'ունենանք։ Իսկ երբեմն՝ առանցքէ ոչ մէկը, ինչո՞ւ։

Ջարեան ինքն իր բանտարկեալն է (4)։ Ջարեան-մարդը Ջարեանի դէմ խաւոր հերոսն է, որմէ չի կրնար ձերբազատուիլ, իր կեանքի անցուղարձե-

բը կարեւոր, մինչեւ իսկ տրամաթիւք նշանակութիւն ունին իրեն համար.— Զարեանի մանկութիւնը՝ հերոսի մանկութիւնն է, իր բոլոր գունաւորումներով, քաղաքները՝ հերոսին անցած վայրերն են։ Ինք քաջարար, զէնքն ի ձեռին պիտի ուզած մօտեցող ամբօթին (սակայն քիչ ետք պիտի փախչի կոմ հեռանայ), Պուլկարիայ մէջ առեմբերու պիտի հանդիպի։ Իր հանդիպած կիները «ճակատագրական» պիտի ըլլան եւ ինք պիտի յանդպնի պապին զէմ ձայնը բարձրացնելով...

Շրջապատին հետ կապի պակասը անուղղակի ձեւերով ալ երեւան կու գայ։ Միջոցինի մատուռին մէջ, Զարեան տեւի մտահոգ է արուեստի եւ պատմութեան իր հմտութիւնը ցուցադրելով, որ յաճախ ընդհանրացումներու կը յանգնի, քան չրջապատի ներկայացմամբ։ Նոյնն է կրկէսի ոգիներուն պարագային։ Ինչո՞ւ ոգիներ կանչելու այդ պատմութիւնը, անկախ հեղինակին այս մասին ունեցած ծանօթութիւններէն։ Իսկ ընդհանրացումները երբեմն ծիծաղելի չափազանցութիւններու կը հասնին. օրինակ՝

«Ձմռանմա՛ւ, պէտք է ծխախոտ առնել։ Խտախտում ծխում եմ վստ եւ քանկ։ Տեսկանայի սիգարները խիստ են, ընթացիկ գլանիկները՝ խոտ։ Այդ պատճառով էլ իտալական հոգեբանութիւնը ցատկոտում է երկու եակամետ լարերի վրայ։ Միեւի լնգելուն եւ նապոլիտան կիթառը» (էջ 542)։

Որքա՞ն ներելի է սիկարէթէն մեկնելով ժողովուրդի մը հոգեբանութեան մասին նման եզրակացութիւններ կատարել։

Իսկ Զարեանի արքայազնը, որ ինքն իր անձին վրայ կեդրոնացումէն կու գայ, երբեմն շահեկան ըլլալով հանդերձ, կ'իյնայ վերոյիշեալ վարուելու կերպի կամ մօտեցման գիծերուն մէջ։ Զ. Եսայեանի մօտին դրուած հաւանածը պերճաբան է այս ուղղութեամբ։ Սակայն կը տեսնենք, թէ Զարեան նոյն վերաբերումը կը ցուցադրէ Ունկարեթիթի պէս միջոցային ճանաչում եւ յարգանք վայելող բանաստեղծի մը նկատմամբ, զայն ծաղրանկարային տիպարի վերածելով, ինչ որ կը նշանակէ, թէ հարցը իր իսկ նկարագրին հետ աղերս ունի...

Այս բոլորը կը թուենք ո՛չ թէ Զարեանի վրայ ժխտականներ արձանագրելու համար, այլ ցոյց տալու այն գծաւորութիւնները, որ հեղինակը կը զգայ չրջապատին հետ հաղորդակցելու համար։

Ինչո՞ւ կը տարածուի Զարեան. ինչո՞ւ կը օտեղծուի լեզուական եւ ոճային պարոքը։

Նախօրին՝ իբրեւ հատուած գեղեցիկ է, գիւղական Օֆէլիան տարբեր թելադրականութիւն ունի, կրկէսի կամ ամփիթատրոնի բաժինը՝ նոյնպէս, սակայն ասոնք պարզապէս պատկերներ են, զորոք Զարեան-անցորդը կը տեսնէ, կը գծէ ու կ'անցնի։ Լեզուական հրաժարութիւններ ըլլան անոնք, հը պանցիկ տողեր, միտքեր թէ վերլուծումներ, անոնք պարզապէս տարածուելու եւ քողարկելու կը ծառայեն։ Անոնք կը ծածկեն իր չրջապատին հետ կենդանի յարաբերութիւն մշակելու Զարեան-մարդուն անկարողութիւնը։

Ասոր համար է, որ ինչպէս տեսանք, «Արեւմտեան» եւ «Քաղաքներ»-ու խորագիրներն իսկ կը ձգտին քողարկել (չընելու համար մոլորեցնել) հեղինակ-մարդուն խուսափումը իր հարցերը խորացնելէ։ Արդիւնքը կ'ըլլայ այն, որ երկու գործերուն ալ պարագային Զարեանի մանկութիւնը, հայութեան ստանձնումը կամ քաղաքներու հետ յարաբերութիւնը համապատասխան տարողութեամբ չեն մշակուիր եւ, քաղաքներու կամ արտաքին աշխարհի ներկայութիւնն է, որ հորիզոնական ձեւով կը ծաւալի։

Այլուր կամ ամենուր բլլալու այս հոգեմեծակը պատճառ կը դառնայ, որ Զարեան շրջապատին կամ ընկերութեան հետ հաղորդակցի որոշ գիտակցութեան մը, կամ «մտային» մակարագի վրայ միայն: Այդ բոլորը, երբեմն մինչեւ իսկ հայութիւնը իրեն չեն վերաբերիր, անոնց հետ ինք կենսական կապ չունի: Սակայն այս իրողութիւնը ո՛չ թէ անպայման անտարբերութեան հետեւանք է, այլ՝ ճիշդ մը ժախողութեան ցաւալի փաստը: Արեւմուտքի հետ բլլայ թէ հայութեան հետ, Զարեան կը փորձէ ամօթիլ իր իրականութիւնը, դիտակցաբար կամ անգիտակցաբար պատկանիլ մէկուն (հայութեան), սակայն իր անկարողութիւնն է, որ տուեալ կացութիւնը կը ստեղծէ, որ խորքին մէջ ողբերգական է: Այլապէս ինչո՞ւ իր սարքաղմը շրջապատին հանդէպ կամ գրեւորայրներուն (Ունկարեթի, Թումանեան կամ Եսայեան): Կամ զուտ գեղարուեստական-մտաւորականի ակնարկը, որ զեղեցկութիւններ կը ստեղծէ, սակայն զանոնք չի կրնար ազդել, մինչեւ որոշ տեղ մը կրնայ խորացնել միայն:

ՀԱՅԸ՝ ՄՏԱՊԱՏԿԵՐՆ ՈՒ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայութիւնը առանցքն է Զարեանի մտածումներուն եւ գործին, որովհետեւ հայութեան փնտռութիւնը, բառին ընդհանուր առումով, կ'ըլլայ Զարեանի էութեան փնտռութիւնը:

Ինք պէտք է տիրապետէր լեզուին, լեզուէն ու պատմութենէն եկող մը՝ շահութային ժառանգութեան եւ բազմազան այլ տարրերու: Ասոր համար իսկ, ան առաջին հերթին հայութեան մտապատկեր մը կազմած էր: Մտապատկեր մը, որ տւելի վիպապաշտ էր, վերացական ու քիչ մըն ալ անիրական: Այս ան ճանչցաւ հայր՝ Պոլիս եւ Հայաստան, եւ աւելի ուշ՝ Սփիւռքի մէջ: Բազմաթիւ հակասութիւններ կային իր մտապատկերին եւ իրականութեան միջեւ, իսկ Զարեան ընդհանրապէս չէր կրնար ձեռքադառնիլ իր վիպապաշտ մշտումներէն...

Այս ուղղութեամբ բաւական պերճախօս եւ հետեւեալ մէջբերումները՝ «Անցորդը եւ իր ճամբան» գործէն.

«Այրուած տանն եմքերը որոնելու ժամանակ ես սովորել եմ հոգիներին քաշտելը քանալ:

Փողոցից փողոց, տունից տուն: Մոմի կտորը գնալիս՝ անցել եմ քաւութանց մայրերի վրայից, խաւարի մէջ հայրենական շէնքը որոնելու համար:

Վերջ ի վերջոյ ի՞նչ որոնելու համար» (էջ 22):

Հայրենական շէնքի եւ իր անձին փնտռութիւնը. այս ճիշդն է, որ Զարեան կը կատարէ, մարդու եւ շրջապատին կապերը զարգացնելով: Ամէն պարագայի, այս մէկը զեռ այն հանգրուանն է, ուր հայը վարժուած չէ առանց հողի ապրելու կացութեան: Ուրիշ խօսքով՝ դիտակցած չէ իր գրութեան:

Էջ 182-183ի վրայ, կարճ պարբերութեան մը մէջ, կը տեսնենք, թէ Զարեան անուղղակիօրէն կը խոստովանի, թէ ցեղը այն «մտքի արձանը» չէ, որ քանդակուած է մեր մտապատկերին մէջ: Իրականութիւնը տարբեր է:

Իսկ այս հաստատումէն 10-15 էջ հտք, նիցչէական մօտեցումով մը, հեղինակը ամբողջովին վիպապաշտ հաստատում մը կը կատարէ.

«... Մարդու նոր համադրութիւնը պիտի անհրաժեշտօրէն իրականանայ այստեղ, Արեւմուտքի եւ Արեւելի ճակատագրական այս կենտրոնում:

Պիտի ծննդի Արաքստեան մարդը» (էջ 199) :

Այսինքն՝ որքան ալ իրականութիւնը տարբեր ըլլայ, Ջարեան չի հրաժարիր իր մտատեսիլէն, ապագայ մարդու կերպարը, Արեւելքի եւ Արեւմտեքի ծնունդը Հայաստանի մէջ տեսնելէն :

Պոլիսը տուալին Հիմնական վայրն է այս հանդիպումին եւ, հասկնալիօրէն, հոն կը հանդիպինք հայու այն ճառարկայական շերկայութեան, որ շրջան մը Ջարեանի ուսման եղանակն է : Այս պատճառով ալ, «մտապահեցնէն շատ քիչ բան կայ հոս :

Հոն, ըստ իրեն, առաջին հերթին դիմադրած շունի եկեղեցին, որ ոգեկան ու հոգեւոր արժէքներու խորհրդանշն է :

«... Կամզնի է հայ եկեղեցին :

Կամզնի է աչ մի ռնով :

Քարերի կուտակում : Յիշատակների գերեզման» (էջ 25) :

Իսկ քիչ անդին պիտի ըսէ՝

«Պոլսում, բոլոր եկեղեցիները պառկատներով են շրջապատուած» (էջ 27) :

Այս առիթով հակառակութիւնը կամ հոգեկան ու բարոյական արժէքներու անակնկիւնը ամէն տեղ կ'երեւի : Հոն «կիներ աժամ է» եւ վաւաչուտ, Բերան անտանելի միջակութիւն է : Խմբագրին համար «ընթերցողը ողորմոց է, եւ խօսքը՝ դրամ : Ո՛չ մի սկզբումս, ո՛չ մի վաղափար» (էջ 25) : Պոլսոյ մէջ մարդիկ դժբախտներ են՝ «եսից գուրկ, անհատականութիւնից քրաժարած», իսկ մարդոց երգին մէջ դիցազներգութիւն չկայ : Այս աշխարհում մասի Հիմնական տիպարը վաճառականն է :

«... միշտ նոյն հայ վաճառականները : Թուրքերէն են խօսում : Գոնեհիկ կատակներ են ամում : Խորամանկ, ծամծռուած անգիներով, կազ նայւածով» (էջ 18) :

Պոլսոյ անբիքեզը Սկիւտարն է : Սկիւտար, Եդիս Տէմիրճիպաշեան ու Ջրաքեան կը ներկայացնեն այն մտապատկերը, որ հեղինակը ունի հայութեան մասին : Առանց այդ անհատներուն, պոլսահայերու ներկայացումը կը ժխտէ Ջարեանի նախապատկերացումը հայուն — յաւերժական հայուն : Սակայն, կարծէք, Ջարեան շատ ալ զիտակեց չէ իր հակասութիւններուն : Քիչ ետք պիտի ըսէ :

«Եթէ հայ ժողովուրդը ոգրեցութիւնների ներարկուած է, հայ անհատը ոգրեցական եղած չէ : Տարօրինակօրէն նա գուրկ է ներքին դրամալից, տուայտամից եւ քրոնումից» (էջ 30) :

Այս ձեւի բազմաթիւ ընդհանրացումներ եւ հաստատումներ ունի Ջարեան : Ջրաքեաններ ու Տէմիրճիպաշեաններ, ըստ իրեն, իրենց կեանքով ու մահով, պարզապէս ներելի կը դարձնեն հայ կեանքն ու Պոլիսը : Անոնք օրէնքին դարձուցիւններն են :

Սակայն ի՞նչ է Ջարեանի կացութիւնը հոն : 1915էն 1919 շրջադարձ է Եւրոպայ, առանց որ կարենայ կայք հաստատել, տեղ մը ըլլալ կամ Եւրոպայի պատկանիլ : 1915էն առաջ գոյութիւն ունեցող Պոլիսը վերակենդանացնելու փորձ մը կ'ըլլայ, սակայն միայն մեռածներուն յիշատակն է, որ գինք կամ գիրենք կը հալածէ : «Բարձրակամ» կը հրատարակուի «Մեհեա-

Պահանջները, սակայն Միասնական կամ Բարեկցական յուշերը միշտ արժանի են: Իսկ իր կացութիւնը նախանշելի է:

Վերադարձի հասցի պայքարը: Դպրոցից դպրաց մի քիչ զիտութիւն եւ ծայրում մի կտոր հասցի համար:

Սոսկալի բան է փոքր ազգի գրագ լինել, այն էլ հայ ազգի գրագ (էջ 18):

Հաւանաբար պայմանները մեծ դեր ունին գրողին կացութեան հետ, սակայն դպրոց ու մամուլ չաւարարող կացութեան մէջ կը գործէ (խօսքին շեշտէ կը հետեւեցնենք) Զարեան, որ իրրեւ գրող ու հայ գրող կը դառնան ինքզինք: Այս դրութիւնն ու դաժնութիւնը քաղաքական կացութիւնը պատճառ կը դառնան, որ Հայաստանի մէջ կատարէ հայ գրող ըլլալու եւ հայութիւնը փոխելու փորձը:

Խորհրդային Հայաստանի պարագային նոր ազգայն մը երեւան կու գայ, որ տարբեր տարողութիւն կու տայ գործին: Այս նոր ազգայնը, հասկնալիօրէն, վարչակարգն ու անոր ընկերացող զաղապարախօսութիւնն է: Պէտք չէ մոռնալ, որ Զարեան 1922-1924 թուականներուն կը գտնուի Հայաստան: Երջան մը, որ լեցուն է տնտեսական ու ընկերային մեծ դժուարութիւններով եւ հակասութիւններով: Յեղափոխութեան յախուռն ու մանուկ տարիներն են, ուր ազգային ժառանգութեան, ոգեղէնի ու մշակոյթի դէմ պայքարը նոյնքան ուժգին է, սխալ հասկացումն եւ համատարած, որքան ազգայնակա՛նութեան դէմ ու զառապարդային պայքարը: Տակաւին մտքերն ու կացութիւնը պղտոր են, նոր վարչակարգը՝ անփորձ, եւ գիտութեան ու յառաջդիմութեան անունին տակ հաւաքական տգիտութեան եւ սարսափի մթնոլորտ մը կը տիրապետէ: Նման ժամանակաշրջանի մը մէջ ինկած սեւէ անհատի կացութիւնը ողբերգական է, ո՛ւր մնաց մտածող-ստեղծագործող մարդուն, որ ամբողջովին տարբեր շրջապատ ունեցած է եւ կազմաւորման տարբեր պայմաններ: Ահա այս դրութիւնը, ինչպէս եւ այն ճշմարտութիւնը, որ այս իրականութիւնը Զարեան իր մորթին վրայ կը դրայ՝ «Անցորդը եւ իր թաւրան» կը դարձնէ ամէնէն իրական (սովորական իմաստով չըսելու համար ոչ-մտաւորական) ու կենդանի վկայութիւն իր յուշագրական-տեղագրական գրականութեան: Բնականաբար, Զարեանի սովորական պարոքն ու «մոլութիւններ»ը գոյութիւն ունին հոն. սակայն կայ եւ աւելին: Եթէ դանց ընենք ծաղրանք-կարային չափազանցութիւնները եւ գիտութիւն ծախելու ախար, ինչպէս եւ որոշ զաղապարական նկատումներով ծայրայեղ հաստատումները, կ'ունենանք իր այս գործերէն ամէնէն աւելի ուժգնորէն ասորուած փորձը:

Պէտք է ընկերակցել Զարեանի, հասկնալու համար իր կացութիւնը: Իր առաջին տպագրութիւնները լու բաներ չեն ըսեր եւ սեւ երգիծանքի գոյներով կը յատկանշուին:

«1919իմ՝ լոյս չկար եւ ոչիլ չկար, 1922իմ՝ լոյս չկայ եւ ոչիլ կայ» (էջ 96):

Դժբախտաբար այս երան է, որ պիտի դարձանայ Զարեանի հայտատանեան յուշերուն մէջ: Հոն տեղ գտած խողը, լինիլի մահը, երաժշտանոցի եւ այլ հաստատութիւններու մաքրագործները այս դաժնութիւնն է, որ կը դրսեւորեն, անհեթեթի սահմաններուն տանելով երեւոյթները:

Սակայն թո՛ղ է ի՞ր եւ ընտանիքին կեանքը հոն :

«Փոքրիկ սեմնակը, ուր տեղաւորուել եմք, նեղ է, մուփ եւ կեղտոտ : Ոչ մի կապարասի, ոչ իսկ մի ուփոռ : Սնտուկները շարել եմք եւ վրան պատկում : Նոյն սեմնակի մէջ կերակուր եմք պատրաստում, աշխատում եւ հիմք հոգի պատկում» (էջ 169) :

Քնակարանային տաղնապի հետեւանքով, իւրաքանչիւր սենեակի մէջ մէկ ընտանիք ապրող տուններ եւ պարզահոտ բակեր : Դուրսը՝ անբնական ու տխուր կացութիւն, դրոշներու ու նկարիչներու հետ հանգիպումներ, եւայլն : Այս է Ջարեանի հայաստանեան կենցաղը, որ շատ քիչ քան կ'ըսէ իրեն ու շատ քիչ քանքան ունի իր պատկերացուցած Հայաստանին հետ : Գրեթէ դրական ոչինչ կ'ըսեն արուեստի ու գեղարվեստի նաեւ, նոյնիսկ Ջարենցն ու Սարեանը : Նման վարչակարգի մը տակ, ուր տակաւին կակիճեան Մարկոս աղաներ վարկ կը վայելէն, իաշխարհի տուններ կը շինուին եւ հողի՛ն աշխարհէն ոչինչ կը մնայ, ինչպէս եւ՝ ձանձրախտէն տառապող ժողովուրդին համար կրկէսի խողը մեծ շահագործութիւն կը ստեղծէ, Ջարեան, քնակարանարար, չի կրնար դտնել իր պատկերացուցած հայութիւնը :

Մեկնարանութիւնը անմիջապէս կու գայ «ծածկելու» մտապատկերին պարտութիւնը : Այսինքն՝ հայ ոգին, մեքենայացումի հետեւանքով զկորցնել է իր բանալին» (էջ 318) եւ սխալ կամ սուտ տեսութեաներու ետեւէն կը վազէ : Սակայն այս բոլորով հանդերձ, Ջարեան իր քիչ մը վիպապաշտ մտածանքիցն չի հրաժարի : Իրեն համար Արարատը հոյակ է, որ իր լոյսը չի՛ մարսուցնէ կ'առնէ (էջ 122) : Արդ՝ կը տեսնենք, որ Արարատը եւ Արարատեան դաշտը չի՛ մարսուցնէ իր թիպէթի նման վայրեր կը դառնան : Այսինքն՝ տեղ մը, ուր մարդկութեան ոգին կ'ուռնանայ եւ ուրկէ կը տարածուին լոյսը, մարդու խորհուրդները եւ անիմանալի դադանիքները :

Ջարեանի համար Արեւմուտքը անանկացած քաղաքակրթութիւն կը նշանակէ, հակառակ իր կազմութեան եւ Արեւմուտքի նկատմամբ զգացած ներքին կապին : Փրկութեան լաստը զարեւային մշակոյթներն են, որոնց մէջ, ըստ իրեն, մէկ Հայաստանը կ'իյնայ, մէկ՝ Բաալիան («Ապագան Իստալարեւելին է» : էջ 60) : Ենթակալական դատումներ չառ կան այստեղ : Ուրեմն, կացութիւնը զարմանելու հիմնական կարելիութիւններէն մէկը կը դառնայ Հայաստանը : Հետագայ երկար հատուածը պերճախօս է այս ուղղութեամբ : Սակայն, ինչպէս պիտի տեսնենք, նոր ազգակ մը եւս աւելցած է անոր վրայ — նման դադափարաթօսութեան մը ոչմ պայթարը պայմանական կը դառնայ թէ՛ քաղաքակրթութիւնը փրկելու համար եւ թէ՛ հայ ոգին, որ համայնավար վարչակարգին պատճառաւ վտանգուած կը նկատուի :

«Մեր հոգեկան սնունդը Արարատից է գալիս՝ չոր ու ցամաք, տնտեսապէս անպէտք մի լեռ : Եւ ի դուր չէ, որ հայ ժողովուրդը պատմութեան մէջ չտեսնուած չարչարանքներ է կրել, միլիոնաւոր զոհեր է տուել, ծով արիւմ է քափել՝ այդ լեռը չկորցնելու համար :

Եթէ մենք ուրանանք մեր անցեալը, դաւաճանեմք մեզ եւ հետեւելով իրապաշտ առաքելայինի դաւանանքին, ընդունենք քաղաքակրթական շուկայում մեզ վիճակուած փոքրիկ խանութպանի դերը, մենք կը տաքացրենք մեր մանր : Հայաստանը կը լինի, ինչպէս այսօր, Մոսկուայի առջեւ դադացող մըր՝ տրեքնական մուրացիկ, որը պէտք ունի դրամագլխի, որպէսզի աշխատի, պէտք ունի շուկայի, որպէսզի ծախի, պէտք ունի դրական գիտութեան, որպէսզի մտածի :

Եւ ուրանում եմ ծխնելուգային եւ ստամոքսային այդ Հայաստանը :

Մեր երկիրը այն քախտաւոր ծայրերիցն է, որոնք չեն կերակրում, այլ կերակրում են: Այդպէս էր Աթէնքը, այդպէս էր մտամբ Հոմեր եւ այդպէս է Արեւելքի մեծ մասը: Ուստի՝ հայ լինելը պահանջում է մեծ ճիգ, հոգեկան կենտրոնացում, գոհաբերութեան ոգի, խոր հաւատք եւ առաքելական մոլի-ռանդութիւն:

Արեւմուտքը, խնթաքած զագանի մման, գերում է երկրագնդի մա-կերեսը մոր գանձեր գտնելու համար եւ անցիտակցարար փորում է իր գերեզ-մանը: 18րդ դարից նա ժառանգել է ճիւղապաշտ իմացականութեան դիրքին գէնքը, որով կարողանում է յաղթել բնութեան տարերային ուժերին: Նա ու-րաճում է հոգեկան արժէքների աւանդական շաղկապումը, մարդը իրի է վե-րածում, ազգութիւնը՝ տնտեսական ազգակի, աւ խորհուրդը՝ մախտաշա-րումի: Ու իր ծոցից դուրս եկած լաւագոյն խորհողները՝ Շոպենգեր, Կյո-գերլինգ եւ քառ ուրիշներ վկայում են նրա մտաւոր մանր:

Բուլեիդժը ծնուած է ո՛չ թէ, ինչպէս շատերը կարծում են եւ ինչպէս սուղ կարծում էի եւ հա, վերջին հարուածը տալու համար մեռնող այդ աշխարհին, այլ, ընդհակառակն, բռնութեան ուժով շարունակելու համար նրա հոգեվարքը:

Նոր մշակութային շրջանը սկսում է Արեւելքում:

Զնոռանա՞նք, որ քրիստոնէութիւնը առաջ եկաւ Հրէաստանի ամենայն-տամնաց եւ ազգատիկ գաւառի մէջ, հռոմէական կայսրութեան հզօրագոյն դարում:

Հայոց աշխարհը, արիւնի եւ մահի ողբերգական այդ երկիրը, այլեւս յդի է բալոր կարելիութիւններով: Արարատի աստուածաշնչական ոգին պատ-բառաւ է նստացայքելու, նրա քաճկունքը ստեղծագործական քափը, իսկայ սերմի նման պայքելու վրայ է, աւ դարը մօտենում է, երբ վերջապէս հայ ժո-ղովուրդը պիտի գտնի ինքն իրեն: Լինի այն՝ ինչ որ է: Կատարի իր դերը, ասի իր խօսքը:

Մեզ վիճակուած է ապրել քաղաքացիական վրայ: Մեր դաշտերը եւ մեր լեռներ մագցում են գէպի լեռը: Վա՛յ մեզ, եթէ վայր իջնենք. կ'ընկ-նենք արդի քաղաքակրթութեան ծխնելոյզի տակ, մեքենայի մաս կը դառ-նանք կամ խանութացան:

Հայաստանում դեռ հովիւներ կան: Նրանք ճանաչում են աստղերը եւ քաջ գիտեն բոլոր ճանապարհները:

Մշակոյթը հովիւների գիտութիւն է» (էջ 243-244):

Անկախ գրութեան գաղափարական խորքէն, բացորոշ է Զարեանի վե-րացականութիւնը արժարծուած իրականութիւններուն նկատմամբ: Իր թեզը հասկնալի է — մեքենայացումը եւ նիւթապաշտութիւնը կը սպաննեն ողե-կան աշխարհն ու իր մտապատկերին մէջ գծուած հայութիւնը: Հասկնալի է նաեւ «բուլեիդժի» նկատմամբ ցուցաբերած ցասումը, սակայն հոն՝ ուր ինք կը յանգի (սեղանի վրա հովիւների գիտութիւնն է»), բացարձակ ժխտումն է իրականութեան:

Այս ձեւով, Զարեան վերստին չի գտնի իր հայու եւ հայութեան մը-տապատկերը, որուն բացակայութիւնը կը վերագրէ համայնավար վարչա-կարգին: Այսինքն՝ քաղաքական-գաղափարական եզր մը կը ստանայ իր գոր-ծը, որուն խորքը ոգեղէնի եւ նիւթականի հակադրումը կը գառնայ: Վնե-ցորդը եւ իր մամբանս գործին ամբողջ երկայնքին, Զարեանի մտապատկերէն

տարրեր ու իրական Հայաստանէն պատկերներ իրարու կը յաջորդեն: Մէկ կողմէ կայ Համայնացումը, ժողովները, քարոսներ, թշուառութիւնը, եւայլն եւ միւս կողմէ՝ հին եկեղեցիները, Սեւանը, էջմիածինը, պարսիկ երգիչը եւ Զարեանի պատկերացուցած Արարատն ու Արարատեան դաշտը:

Ուրեմն, խորքին մէջ, հաւաքական կեանքի մակարդակին Զարեան ո՛չ Պոլսոյ մէջ կը գտնէ իր փնտռած հայութիւնը, ոչ ալ խորհրդային Հայաստանի մէջ, սակայն չի կրնար հրաժարիլ իր մտատեսիլէն: Այս տեսիլին որոշ անհատներ կրկին անունդ կու տան: Եթէ Պոլսոյ մէջ անոնք եղիան ու ինտրան են, Հայաստանի մէջ այդ երկու հայերն են, որոնք կու գան նաւը Սեւան հասցնելու. նաւը լերան վրայ բարձրացնելու:

Ի՞նչ կը բերեն կամ ի՞նչ բերին Զարեանի անվերջ թափառումները: Որքան ալ ստիպուած ըլլանք գործերուն վրայ հիմնաւորուիլ եւ արձանագործած գրականութիւնը նկատի ունենալ, օգտակար կը գտնենք կենսագրական որոշ տուեալներ նկատի ունենալ՝ ամբողջացնելու համար պատկերը: «Նրկեր» Զարեանի կեանքին որոշ մէկ շրջանը կը ներկայացնեն, սակայն կը բերեն իր անհասակնութեան ու կազմութեան հոլովոյթը: Պատմութեան լատուակութիւնը նորն գիծերուն մէջ կ'իյնայ եւ պարզապէս կը հիմնաւորէ մեր մտածումները: 1925ին Զարեան վերադարձած է Սփիւք, իսկ 1961ին, 76 տարեկանին, վերստին ներգաղթած խորհրդային Հայաստան: Իր վերջին ուղեւորութիւնը, ցոլացնելով հանգերձ հայու իր անկայուն գրութիւնը, հոգեվիճակը եւ ապրած անբուարարութիւնը, նոր փնտռութիւնք մը հետ աղերս չունի. կարծէք հանգստեան կոչուելու նշաններ ցոյց կու տայ: Մտահոգութիւն մըն է, որ կը յայտնենք, առանց գաղափարական թելադրանքներու: Նման միտում մը Զարեանի հարցը պիտի չեղէր իր իսկական հունէն:

Զարեան իր փնտռած հայութիւնը չի գտնար ո՛չ Պոլսոյ, ո՛չ խորհրդային Հայաստանի, ոչ ալ Սփիւքի գաղութներէն որեւէ մէկուն մէջ: Իր վերջին ուղեւորութիւնը, որուն մասին մեր նկատումները վերը արձանագրեցինք, պերճաբառ է այս օւղղութեամբ:

Միւս կողմէ՝ Զարեան հայու այն տիպարն է, որ «օտարութենէն» եկած է հայութեան: Այսինքն՝ ան այս ձեւով արդի սփիւքահայու նախադիպարն է գուցէ, մտածող-ստեղծագործող սփիւքահայու, որ տարրեր կադմութիւն ունի եւ, հակառակ իր բոլոր ճիգերուն՝ ո՛չ Սփիւքի մէջ կրնայ կայք հաստատել, ոչ ալ Հայաստանի:

Այս պատճառով ան կը մնայ յաւերճական անցորդը: Մարդը, որ հակառակ իր յանձնառու տրամադրութիւններուն (հայ եւ հայ գրող ըլլալու), իր պատկերացուցած մտատեսիլը չի գտնէր իր անցած վայրերէն որեւէ մէկուն մէջ: Ասոր համար ալ, որոշ հեռավորութենէ մը կ'արձանագրէ իր արդարութիւնները այդ վայրերուն մասին եւ... կ'անցնի:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՊԵՐԵԱՆ

(1) Կ. Զարեան. «Երգեր», Անթիլիաս, 1975.

(2) Կրնայ գործը իսկապէս «Արեւմտեան» խորագրով սկսած ըլլալ, սակայն աչիշ ընթացք առած ըլլալ:

(3) «Երգեր», էջ 54-55.

(4) Մամիկոնիւհը, որուն մասին խոսեցանք, գեր ութի՞ տար մէլ:

Լ. Մ Կ Ր Տ Չ Ե Ա Ն

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

3 - ՌՈՒՄԻՆԻԱ

Մոնիկա Լոմինեակոյի «Գրականութիւնը եւ այլախոհութիւնը Ռումինիայում» յօդուածը հրապարակուած է Փարիզի «Լեմոնտիեն» եւ ռամսեայ հանդէսի № 19ում (1979 թ.)։ Ինչպէս վերնագրից է երեւում, քրոնոթեան են առնուած երկու զուգահեռ նիւթեր միաժամանակ, իրենց փոխադարձ կապերով ու հակասութիւններով։ Պատահական չէ յատկապէս այդ նիւթի ընտրութիւնը, քանի որ Ռումինիան, աշխարհական շարժման առումով, զանազան վէճերի առարկայ է հանդիսանում արտասահմանեան հրապարակախօսութեան մէջ։ Լոմինեակոյն էլ ի՛ր խօսքն է ասում։

Աւելորդ չէ յիշեցնել, որ «աշխարհ» արտայայտութիւնը համապատասխանում է արեւմտեան երկրներում ստեղծուած ու տարածուած դիսիդէնտ արտայայտութեանը։ Սակայն խորհրդային երկրում աշխարհ համարուողներից շատերը լուրջ վերապահութիւններ ունեն դրա նկատմամբ եւ նախընտրում են «ազաւաթիոն» եւ «ազատախոհութիւն» բառերը, համապատասխան պատճառաբանութիւններով։ Բայց քանի դեռ ընթացիկ շրջանառութեան մէջ է գտնուում եւ ընդհանուր դործածութիւն ունի դիսիդենտը, մեզ ուրիշ բան չի մնում անելու, քան կանգ առնել «աշխարհական» վրայ։

Դատելով Մոնիկա Լոմինեակոյի վերաբերեալ հրապարակուած կենսագրական տուեալներից, նա գրական ասպարէզում աշխատելու նշանակալի փորձ ունի։ Նա իր գործունէութիւնն սկսել է Ռումինիայում դեռեւս նախապաշարական տարիներին, հրատարակելով մի քանի նորավէպեր եւ մի վէպ։ Պատերազմից յետոյ «Դեմոկրատիա» հանդէսում վարում էր թատերագրութեան բաժինը։ Հենց Բուխարեստում էլ սկսեց գրադուել ռեժիսուրայով (բեմադրութեամբ)։

1947ին՝ Լոմինեակոյն արտագաղթեց Ֆրանսիա եւ Փարիզում շարունակեց բեմադրական գործը (Նիկոլա Բատայը նրա հետ միասին է բեմադրել Իոնեսկոյի «Ճաղատ երգչուհին»)։ Ռումինական գրականութեան ու արուեստի մասին բազմաթիւ հետազոտական ու քննադատական յօդուածներ է գրել Ֆրանսիական այլեւայլ թերթերում ու հանդէսներում։ Նրա գրչին է պատկանում ռումինական թատրոնին վերաբերող համադրական յօդուածը Փրանսֆիական հանրապետական հրատարակութիւններից մէկում։

Լոմինեակոյն Միւնխէնի «Ազատ Եւրոպա» ռադիոկայանին աշխատակցում է Փարիզից։ Նրա «Իրոյթներ եւ Խաղաղութիւն» անունով հաղորդաշարը հսկայական յաջողութիւն է վայելում Ռումինիայում։ Ռումինական

կարճատեւ ազատականացման ժամանակ, փարիզեան նրա խօսափողի առջեւ հանդէս են եկել կարճ ժամանակով Ծրանախա այցելած ուսմիտացի շատ զբոսորդներ:

1977 թուականի ընթացքում Լոմինեսկոն կատաղի յարձակումներէ ետեւ թարկուեց բուխարեհասեան մամուլի կողմից: Ռուսիական կոմկուսի կենտրոնի անդամ եւ գրող Տիտուս Պոպովիչին կենտրոնի նիստում իր գրչափեցներին յանդիմանեց, թէ նրանք խուսափում են կոմունիստական գաղափարախօսութեան հանդէպ ունեցած իրենց հաւատարմութիւնը դրսևորելուց, Լոմինեսկոյի հաղորդումներին ու համապատասխանորար մերկացուելուց վախենալու պատճառով:

Լոմինեսկոյի «Բազիմ»-ի այս համարում Թարգմանարար ներկայացուող ըստ ամենայնի ընդարձակ յօդուածը առատ է բազմաթիւ անուններով, իրազուրկներով եւ խորհրդածութիւններով: Եօդուածը գրուած է ակնյայտօրէն հոռւ, թերեւս էլ բուռն տրամադրութեամբ, բայց միաժամանակ պարունակում է անգնահատելի տեղեկատուական տուեալներ, որոնք ի մի հաւաքելն ու որոշ անանկիւնից շարադրելը անվիճելի հմտութիւն ու գրական հարուստ փորձ է պահանջում, որոնցից ակնյայտօրէն զուրկ չէ արուեստագիտունի եւ գրականագիտունի Լոմինեսկոն՝ իր հայրենիքին վերաբերող իրականութեան հանդէպ:

Լ. ՄԿՐՏԶԵԱՆ

Մ. ԼՈՎԻՆԵՍԿՈ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՅԼԱԽՈՂՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՄԻՆԻԱՅՈՒՄ

«Նրանց բոլորին էլ ծեծեցին, բայց դրանից չէ՛, որ բոլորը մեռան»

ԼԱ ՖՈՆՏԵՆ

Միմոն Լէյն ասել է Զինատանը, իսկ Ալէն Բեզահոսն էլ բոլոր զոսցիայիտական» երկրներէ մասին, թէ՛ որտեղ էլ որ թագաւորի կոմունիզմը, նա ամէնուրեք ազտագործում է իշխելու մի քանի ազգային աւանդոյթներ ու ծաղրանկարի վերածում դրանք: Չնայած գաղափարախօսութեան ընդհանրութեանը — բեր-

ւած ու Արեւելեան Եւրոպա մտցուած խորհրդային հրաւայրերի օգնութեամբ — միանգամայն հասկանալի է, որ իւրաքանչիւր ժողովրդի մօտ միաժամանակ կան թէ՛ իր սեփական կոմունիզմը եւ թէ՛ այն միւսը, որի մասին մտածել է Մարքսը, որը պարզեցրել է էնգելսը, որը Լե-նինը վերածել է ծիսարանի ու աշխատան-

քայլին դործիքի՝ իշխանութիւնը յափըշտակելու համար, եւ որին Ստալինը հաղորդել է զառանցական թափ։

Իր հիմնական մասով լինելով մարքսիզմի եւ ուսական քաղաքական աւանդոյթի ծաղրանկար, ուսմանական կոմունիզմը իր մէջ ծաղրանկարային կերպարանքով կրում է նաեւ որոշ գոտի բալկանեան դժեք, որոնք դարձել են զեկաւարման եղանակներ։

Եթէ կարելի է խօսել Ռուսիայի ինքնատիպութեան մասին, Արեւելքի երկրներին շրջանակում (իսկ դրա մասին էլ հենց վիճակուելու է խօսել մինչեւ վերջ), ապա՝ միակ ու պարտադէր պայմանով, յիշողութեան մէջ ու ենթաբնազդում մշտապէս պահել այդ կրկնակի ծաղրանկարայնութիւնը, առանց որի անկարելի է որեւէ վերլուծութիւն։

Բայց ծաղրանկարայնութիւնը ամէն բան չի բացատրում։ Եթէ Մարքսը չի մեռել մարքսիզմ-լենինիզմի մէջ, դրա պատճառն այն է, որ զաղափարախօսութեան սողմերը պարունակուել են նրա փիլիսոփայութեան մէջ։ Եթէ Լենինը ճանաչելի է Գուլագում, պատճառն այն է, որ հենց նա է ստեղծել իբրեւ սուր նիզակ յղացւած ոստիկանական ապարատը, ո՛չ միայն յեղափոխութեան ու քաղաքացիական պատերազմի, այլեւ՝ քաղաքացիական հասարակութեան համար՝ խաղաղ ժամանակ ու նոյնիսկ ՆէՊի (նկատի է առնում նոր Տեսեոսական Քաղաքակաւնութիւնը՝ 1921-1928 թ. թ. — Թարգմ.) ժամանակ։ Եթէ Ստալինը շարունակում է յետադարձականութեան մէջ, ապա նրա համար, որ նա բարձրագոյն կատարելութեան է հասցրել խօսքի պաշտօնական լինականութիւնը եւ վախը պաւլովիան ռեփրեսի (անդրադարձի) է վերածել par excellence. այնքան չհեռանալով, որ Անդրէ Գլուկամանի եւ Բերնար-Անրի Լեւիի հետ «մարդկային զէջքով բարբարոսութեան» պատասխանատուութեան աւելնքները որոնենք գերմանական մտածողների կամ Ֆրանսիական Էնցիկլոպիդիստների (հանրապետականացողներ) մօտ (Թէեւ օրինաչափ կը լինէր «մե-

ղաւորութիւնների այգւլիսի ծննդարանութիւն» առաջ քաշել, ինչի մասին ասել է եւ Ալէն Բեդախսոնը), ասեմք հետեւեալը։— Ընկալուած ու ներշնչուած զաղափարների այդ տեղիմականահանդէսում բացարձակ անմեղներ չկան։

Տարօրինակ տրամաբանութեամբ, ուսմանացիները մեղաւոր են ներկայացուած չափազանց մեծ զգոնութեան համար, նրանում, թէ նրանք երբեք չեն հաւատացել կոմունիզմին։ Երբ 1944 թ. Կարմիր բանակը դրակց երկիրը, նա իր հետ գինուորական Ֆուրգոններով (ձիասայլերով) բերեց մի քանի տասնեակ տուփեական կոմունիստներ, որոնք պատերազմի ժամանակ Խ. Միութիւն էին փախել։ Տեղւոյն վրայ մնացած մի քանի հարիւրի հետ միասին՝ ուսմանական կոմունիստները նոյնիսկ հազար մարդ չունէր (ամենայն հաւանականութեամբ՝ 700—800)։ Օկուպանտները (բռնագրութիւնները), հետեւապէս, սկսեցին այդ քաղցած կուսակցութիւնը վերածէին միակ կարողի։ Իսկ դա անելու համար պէտք եղաւ կուսակցութիւնը մինչեւ ծայր ուռեցնել, այն էլ մրցանիշային թափով։ Պատեհապաշտները, պաշտօնածոյնները, ամէն զնով յարմարուողները — առաւել եւս, որ զինը իշխանութիւնն է — ըսկըքնական թուին աւելացրին անհրաժեշտ թուով դերոններ։

Նորապաւանները — իսկ նրանք ճշունդ մեծամասնութիւն էին կազմում — առուել էւ հնազանդ էին, որքան որ ներանց մէջ պակաս էր մոլեռանդութիւնը։ Հինգ որ վարչակարգի անուակներն ու պտուտակները իրենց տեղը գրուեցին եւ նրանց բնականոն գործունէութիւնը ապահովուեց, երկրի ամենաարժէքաւոր քաղաքական ու մտաւոր անձնակազմերի զէմ ճնշամիջոցներ օանձադերժուեցին, և մեղքի աստիճանը որոշուած էր յատկապէս արժէքի աստիճանով։ Այդ ձեւով մեք բերուած լուսութեան մէջ խօսք ունէր միայն զաղափարախօսութիւնը, եւ պետական ստի մունեակները անխնայ մեծ չափով էին յայտնաբերում նրանում իրենց կոչումը, ո՛րքան որ եր-

բիժ այն ճշմարտութիւն չէին համարել և երբեք հաւատք չէին ընծայել նրան։ Ո՛րքան չնչին էին նրանք, ա՛յնքան աւելի երկերեսանի էին։

Բաւական է տեսլ, — չափազանց պարզեցնելով այդ պատկերը, որի մէջ բացառութիւնները սոսկ հաստատում են կանոնը — որ ՄՄԿԿ 20րդ համագումարից եւ Քրուշչովի զեկուցումից յետոյ, Արեւելեան Եւրոպայի մտաւորականութեանը համակած խղճի տաքնապը յատուկ փոթորիկ չյարուցեց ուսմիտական գրողներէ շարքում։ Ի՞նչ մի ախտի բան իմացան նրանք, որ արդէն նրանց յագանի չլինէր վաղուց։ Նրանց հաւատը չերեաց, քանի որ նրանք դա չունէին։ Նրանք ստալինականներ չէին, այլ՝ ընդամենը իշխանութեան ամէնօրեայ խօսքային անդադարէնը ապահովող գործիքներ։ Առաջին իսկ պատուէրով խօսքերը կարող էին փոխուել, եւ ուսմիտական գրողներէ միակ խնդիրն այն էր, որ պատուէրները չապառուեն։ Այս դէպքում արեւմտեան արդեօք զարմանայ, որ լեհական ու հունգարական ապստամբութիւններէ պահին ուսմիտական գրողները համբմուցին, ուրիշներին եւ ամէնից առաջ ուսմիտողներին թողնելով խղճի հոգորն ու վտանգը։ (Նրանցից մէկը, ով 1956 թուին ստանձնեց այդ վտանգը, որը վճարուեց երկու տարուայ բանտով և չորս տարուայ աքսորով, ուրիշ մէկը չէր, քան Պասկ Գուման, որի շուրջ աւելի ուշ խմբուեց մարդու իրաւունքների պաշտպանութեան շարժումը Ռումինիայում)։

Հարկաւոր է յիշել այս ամէնի մասին, որպէսզի մենք բացատրենք, թէ ինչու ուսմիտական գրողները համարձակութեամբ աղքատ ազգականներ են Արեւելքում, թէ ինչու նրանք չեն միանում միասնական, հակազդելու ընդունակ մտաւորականութեան մէջ, թէ ինչու, վերջապէս, նրանցից զրեթէ ոչ ոք չմիացաւ այն գիմարութեանը, որը ցուցաբերեց մէկը ամբողջ 1977 թուականի ընթացքում։ Այդ պատճառն, ի հարկէ, միակը չէ, բայց անկասկած ամենուրեք խաւորն է։

✱

Ռումինական գրականութիւնը եղել է պաշարուած, նա վերապրեց վերածրնունդը, նա այժմ փորձում է վերապրել — ահա՛ այն երեք փուլերը, որոնք ընդհանուր են Եւրոպայի ամբողջ արեւելքի համար — ստալինականութիւն, ազատականացում եւ նորա-ստալինականութիւն։ Կամ՝ մշակոյթի հանդէպ կիրառուող կուսակցական ձեւակերպումներով — սոցիալիստական ռեալիզմ (բնկերավարական իրապաշտութիւն), եսւմանիստական ռեալիզմ (մարդկայնական իրապաշտութիւն), յեղափոխական եսւմանիզմ (մարդկայնութիւն)։ Ի դէպ ասած, այս բոլոր ձեւակերպումները կեղծ են։ Դրանց մէջ գտնուում եւ ո՛չ թէ այն, ինչ որ նրանք փորձում են սահմանել, այլ ա՛յն, ինչ որ նրանք փորձում են թաքցնել։

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՌԵԱԼԻԶՄԸ

Ինքնին հասկանալի է՝ ո՛չ ռեալիզմ, ոչ էլ սոցիալիստական։ Մի նոյնքան խճճուած սահմանում, որքան որ նրա տակ թաքնուած զաղափարախառնութիւնը։ Կան ընդամենը երկու բնագրեր, երկու յօդուածներ, որտեղ լիովին պատկերուած է, որ եւ հումորի միջոցներով, Լենինի բացարձակապէս ցածրորակ ճաշակի, Ստալինի ամբողջ կամքի եւ Գորկու անմաքուր խղճի այդ խառնուրդը։ Առաջինը մի պարսաւագրութիւն է, որը Դիմիտր Պալուշ-Քորուստի կողմից հրապարակւել է Ելլադալմի ուշագոյնում եւ ապա արտատպուել «Տան մոդիլի»-ի հունգարական յեղափոխութեանը նուիրուած համարում։ Երկրորդը, հրապարակուած «Ելապրի» հանդէսում 1959 թուին, ստորագրուած է Արամ Տեք կեղծանունով, որի տակ, ինչպէս որ մենք իմացանք աւելի ուշ, թաքնուած էր Անդրէյ Սինեւալսկին։ Ռումինացիները դրան աւելաւորեցին չունեն, որովհետեւ սոցիալիստական ռեալիզմը ամէնուրեք նոյնն է — դուռ տեսակի պետական ահաբեկչութիւն, որը նուազագոյն լուսաշերտ չի

թողնում ինքնատիպութեան համար:

1972 թ. իր առաջին անգամ Փարիզ այցելած ժամանակ Պաուլ Գոման այսպէս էր ասում այդ հայա-գրականութեան մասին, յիշելով այդ ժամանակի համար բնորոշ վէպերից մէկը՝ «Ազատ Եւրոպա» ռադիոկայանի մէջ մեր ունեցած գրոյցում. «Այս տարի եւս ինձ ըստիպելով ճիգեր գործադրեցի եւ կարդացի մի գիրք, որի անունը չեմ տալու եւ որը պարզակամենի ու ուսանողների ամբողջ սերունդների մղձաւանջն էր: Ես այն կարդացի միջեւ վերջ: (...) Բայց ես չգտացի, թէ դա գիրք է... Դա մի այլ բան էր... մտքի հասարակացումների քան: Ինչպէ՞ս ասել: Այնտեղ կային քառեր, կային զգացումներ, բայց նրանք թւում էին հաւաքուած՝ ինչ-որ օրէնքների համաձայն, որոնց մասին ես վճռակա՜նապէս չեմ կարող ասել, թէ արդեօք յայտնի՞» եմ եղել տեղի առաջ եւ զրանք արդեօք յիշում է մէկն ու մէկն այսօր: Դա աննաւանակ ինքնատիպութեան բան էր... Կարծես թէ ես յայտնաբերել էի մի կենդանի, արի գոյաւթիւնը կարելի է կապածել միայն ամառապահ կերպով»:

Սոցիալիստական ռեալիզմի մի ինչ-որ մարդկային է, որն այսօր այլեւս ոչ ոք չի տեսնի եւ չի ուսումնասիրի բերածոների թանգարանում, սակայն եղել է բաւական ազդու՝ նրա՛նց տաղանդը ջնջելու գործում, ովքեր իրեն կիրառել են — այնքա՛ն ազդու, որ այժմ նրանք նոյնիսկ արժանի չեն թուարկման: Նրանցից ոմանք — իրականում մեծամասնութիւնը — մեռել են նրա հետ: Ուրիշները փորձեցին նրանից երկար ապրել, կամ զգրոյցի համար գրուած երկերի շնորհիւ (բայց աւելի յաճախ՝ ինքնազբաղման նութնամբ հաշուած, որը զաւարթորէն շարունակում է գործել), կամ էլ՝ սովորական ծառայութիւնը վերակազմելով նորա-ստալինականութեան ժամանակ: Այդ ժամանակաշրջանը շարունակում է նաեւ այժմ, բայց դա սուր է փոխզիջման աւելի թաքնուած: Նա սուր է երեւակայապաշտութեան հին սահմանները դառնում են վնասուած քաւար, շտրջարուած,

անզօր, ինչպէս պարզ ու խիստ բարոյախօսութեամբ հեքիաթի մէջ — նրանց արտադրած գրականութիւնը վրէժ է լուծում իրենցից: Սոցիալիստական ռեալիզմից հրաշքով բուժուածները այնքան հազուադէպ են, որ նրանց կարելի է հաշուել մէկ ձեռքի մատներին վրայ:

ՀՈՒՄԱՆԻՍՏԱԿԱՆ ԹԵԱՏՐԱԼԻԶՄ

Այդ՝ «ումիական գրողներին 1965 թ. Փետրուարի համագումարում իբրեւ զբաղման նոր մարդկայնութիւն խոստացւած ձեւակերպումը թերեւս նոյնպէս համարժէք չէ, բայց «սոցիալիստական» հասկացութիւնից հրաժարուելու ինքնին արդէն մի ծրագիր էր նշանակում: Ժամանակները փոխուեցին՝ առանց գրողների յատուկ մասնակցութեան:

Իսկապէս հասկանալու համար ազատականացումը, որը աւելի շուտ ընծայւեց նրանց, քան կորզուեց նրանց կողմից, հարկաւոր կը լինէր վերլուծել ումիական «ապա-արքանականացման» երկարատեւ ընթացքը, ինչ որ խիստ կը դժբաղանջէր մի հասարակ յոգնածի հնարաւորութիւններն ու համաժամութիւնները: Հետեւապէս, միեւնում է սահմանափակուել նրա ամէնից բնորոշ գծերին եւ նրա պարագայների յիշեցումով: Գանգի ապաստանինացումից խուսափելու նպատակով յորինուած ապա-արքանականացումը չի կարող բարեք բերել, եթէ չհասնի հակառակին, այսինքն՝ չի ապաստանինացում: Գանուելով իր թացարձակ իշխանութեանը ու թերեւս էլ իր պաշտօնը կորցնելու ապառնայի տակ, թրուշ չովը միւս ժողովրդական դեմոկրատիաներում հարկադրեց չափազանց վարկաբեկուած հին անձնակազմերը փոխարինել ազատականներով: Ռումինական կոմկուսակցութեան առաջին քարտուղար Գէորգիու-Գեորգի կարողացաւ այն բոլոր յաղթանակներից օգտուել, որոնք նրա առջեւ բացեց Ստալինի լպրծուն ժառանգորդութիւնը: Նա սկսեց նրանից, որ ազատուեց իր միակ լուրջ մրցակցից, որն ընդունակ էր իր իշխանութեանը ազատա-

կան այլընտրանք տալովարկել. նա 1954ին մահապատժի ենթարկեց Լուկրետիու Պատրաշկանունին, այդ՝ «Տիտոյից առաջ տիտոյականին»։ Հունգարական յեղափոխութիւնից յետոյ նա հասաւ նաեւ խորհրդային զօրքերի գուրդերման միութիւնից (հաւանարար մասամբ կրեմլին հաւատարիմ լինելու շնորհիւ. արդեօք նա չյանձնեց միումինիա «փախած» իմրէ Նադիին)։ Գոյափիճակի այդ փոփոխութիւնը լանջաւ. առանց նոր խնդիրների ստեղծման (խորհրդային զօրքերը տպահովում էին վարչաձեւի կայունութիւնը, որը բերուել էր նրանց սուբիններով)։ Նու դրանք յուճեց, երկիրը ողողելով ահաբեկչութեան նոր ալիքով, նոյնքան ուժեղ, որքան որ ստալինեան ժամանակ, որը 1958ին բոլորովին մաքրեց դաշտը այն ամէնը, ինչ որ մնացել էր ներսւթ (պոստմոդէրնալ) ընդդիմադրութիւնից, բանտ ընկաւ։ Այնուհետեւ նա իրեն կարող էր թոյլ տալ դիմադրելու տնտեսական միաւորմանը Տիտեսական Փոփոքնութեան խորհրդի շրջանակում, խաղալով չինա-խորհրդային մրցակցութեան մրայ, ու դիմելու Արեւմուտքին եւ նրա տնտեսական օգնութեանը, ուժեղ լինելով Մոսկուայից իրաւելու իր քաղաքականութեամբ։

Բայց, իր գործկալերով մէջ է'լ տւելի մատահ լինելու եւ սեփական իշխանութիւնը ապահովելու համար, պէտք է, որ նա հնարաւորութեան սահմանում ահաբեկուած ու լիովին թշնամարար տըրամադրուած բնակչութիւնը դարձնէր մի շէղոք, եթէ ոչ բարեկամակամ զանգուած։ Կոմունիստի համար անհնարին բան չըկայ, Առաւել եւս, երբ նա ունի մի այնպիսի գէնք, ինչպիսին է ազգայնականութիւնը, բնական' մի ժողովրդի համար, որին այնքան երկար ժամանակ ճնշել ու կողոպտել է Մոսկուան։ Գէորգիու-Դեթը գրանից օգտուեց բաւական լայնօրէն ու կանգ չառաւ աւելի քան արտայայտիչ միջոցառումների եւ Մոսկուային իսկական միբաւորանք հասցնելու առջեւ (1963 թ. Սեպտեմբերին նա փակեց Գորկու անւան ինստիտուտը Բուխարեստում ու վե-

րացրեց դպրոցներում ռուսաց լեզուն ուսումնասիրելու նախապատուութիւնը, 1964 թ. Մարքսի աշխատութիւններից մէկը հրապարակելով՝ նու դրեց պատերազմից յետոյ Խորհրդային Միութեան կողմից խլուած Բեսարաբիայի հարցը)։

Այդ նոր քաղաքականութեան համար հարկաւոր էին նոր անձնակազմեր։ Նոյնքան ձեռնհաս ու համոզուած, որքան որ նրանց նախորդները միջակութիւններ ու պատեհապաշտներ էին։ Գէորգիու-Դեթը, այդպիսով, հարկադրուեց աւարտել նըրանով, ինչով մերժել էր օկսեւ — նա ազատականացրեց իր վարչաձեւը։ 1964ին ընդհանուր ներումը բանտից ազատեց քաղաքական բանտարկեալներին (մասամբ, ինչպէս առում են, ամերիկացիներին անդհանաւորի օգնութեամբ)։ Անհրաժեշտ եղաւ նաեւ զինուորներ անել մտաւորականութեանը, գրողներին, նկարիչներին, որոնք կոչուած էին ազգային անցեալի մէջ գտնելու կոմունիզմի նախատիպերին, որի մայրաքաղաքը այնուհետեւ պէտք է Մոսկուայից տեղափոխւէր Բուխարեստ։

Գէորգիու-Դեթի մահից յետոյ նրա ժառանգորդ Նիկոլայ Չաուշեսկուն ուրիշ բան չէր մտած անել, քան շարունակել սկսուածը, աւելի զարգացնելու այդ քաղաքականութիւնը, որը այնքան նրա սեփականը դարձաւ, որ նա զաղաւրեց իր նախորդի համար ճանաչել որեւէ վստակ, դրա փոխարէն ամէն կերպ սեւացրեց նրա յիշատակը։ Եւ այսպէս՝ ազգայնականութիւնն ու ազատականացումը ընթացան ձեռք ձեռքի տուած, զազաթնակէտին հասնելով Զեխտալովաիայի գրաւման ժամանակ զայրոյթի բռնկման մէջ, որից յետոյ կացութիւնը զխաւալուտոյ կերպով վատթարացաւ։ Խորհրդային հնարաւոր ղինեալ միջամտութեան սպառնալիքը Զաուշեսկուն համար դարձաւ նենգաշորթման գէնք, որպէսզի բընակչութեանն ստիպի հաշտուելու վարչաձեւի խտացման հետ, որը վերջի վերջոյ դարձաւ ամենարեւատիրականներից մէկը Արեւելեան Եւրոպայում։ Այսպիսով, ազգային զգացումները դարձան ազ-

գայնամոլական ավիրներ, հայրենասիրու-
թյունը վերածուեց դիմականդեպի,
սիրողները նորից իրենց տեղերը խլեցին
մասնագիտներից, ոչնչութիւնը թագաւո-
րեց ամէնուրեք, եւ գրողներին ու աւո-
ւետագէտներին հրահանգուող միակ նը-
պասակը կայանում է առաջնորդին փա-
ռարանելու մէջ, անձի պաշտամունքնե-
րից ամենասանձիտի պայմաններում:

Այս պատմական ուղեւորութիւնը կա-
տարելով եւ իրենց տեղերը դնելով հիմ-
նական անուններն ու իրադարձութիւն-
ները, որոնցով ընտրուում է այն, ինչ
որ տառաբաշխ լատենտութեամբ եր-
բեմն կոչում են զուսմիտական անկախու-
թիւն, վերագտնանք գրողներին եւ նը-
րանց 1965-ի համագումարին: Այնտեղ
կուսակցութիւնը զոհարեց, իբրեւ քա-
ւութեան նոխարի, Գրողների միութեան
նախագահ՝ Խորոյն ասելի Միտայ Բե-
նիւկին, ու նրա հետ միասին՝ սոցիալիս-
տական ուսուցիչը: Գրողներին արուած
միւս գիշերումները կայացան հետեւեալ
կրկնակի զոհարումներով մէջ — բարձ-
րագույն կրկնակի վարագոյրը՝ արեւ-
մտեան գրականութեան միութիւնի մըտ-
նելը թոյլատրելու համար, եւ՝ գրանից
առաջ անցնելու անարգանքի ու նզովքի
արժանացած ազգային մէծ գրողները
վարկափրկուեցին: Գեղարուեստական
ինքնաարտայայտման ժամանակակից ձե-
ւերին ու միջոցներին թոյլատրուեց փո-
խարինելու: Հնացած ակադեմականու-
թեանը եւ գեղագիտական չափանիշը նո-
րից գոյութեան իրաւունք ստացաւ: Բայց
կուսակցութիւնը, այնուամենայնիւ, նա-
խագուշակաւ որոշ միջոցներ է ձեռք
առնում ու, ինչպէս միշտ, մէկ ձեռքով
մասամբ խլում է այն, ինչ որ տալիս է
միւսով: Գրականները եւ միւս խոշոր
հեղինակները, գեռեւ տրեւում, կա-
րող են մարքսիզմի այդ New-look-ում բը-
նակաւի ոչ այլ կերպ, քան խստագոյն
վակցիմացիայից (պատուաւորութիւն)
անցնելով: Հրապարակում են երկերի
միայն մասերը կամ կրճատուած տարե-
րակները, էջերը կրճուած են բազմակէ-
տերով, առաջարկները վերածուած աս-

եաններին, որտեղ դատում են, թէ որքան
է հիմնաւորուած բովանդակութիւնը յա-
ռաջագիտականութեան տեսակէտից: Գր-
ուելու Արեւմտաքից մասն ժամանակա-
կից ձեւերը դարձում են հին սխեմանե-
րի վրայ, մի քիչ ձեղմացուած: Երկի
արժէքը նրան բնաւ չպէտք է ազատի քա-
ղաքական լիցք կրելու անհրաժեշտու-
թիւնից — միշտ միեւնոյնը: Ինչ վերա-
բերում է վարչաձեւի առանձին կողմերի
ու մտերմասնութիւնների քննադատու-
թեանը, ապա դա ոչ մի կերպ չպէտք է
մթաղնի խանգաւառութիւնը ամբողջի
նկատմամբ: Ուզած կոմունիզմի համար,
ազգային կամ ոչ, ողբերգութիւնը կարող
է լինել միայն լատենտական:

Ճարտկութիւնը, հնարադիտութիւ-
նը, անհամար խորամանկութիւնները, ո-
րոնցից օգտւում են ռուսիացի գրողնե-
րը, զուրկ չեն ներշնչում: Կուսակցու-
թիւնը չգրահելով ճակատից (այլ, ընդ-
հակառակն, նրա առջեւ խուճկ փնելով),
նրանք ցատկում են այնպիսի քայլերով,
որին գրաքննութեան ծանրաշարժ ասպա-
րաւը — որը ժառանգուել է օտաւրիա-
կանութիւնից եւ վարժուած է պարզու-
նակ երկատուածութեանը — ի վիճակի
չէ հասնել, այնպէս որ՝ նրան միշտ չէ,
որ յաջողուած է այսպէս ասած յանցան-
քի վրայ բռնել գրողներին: Նրանք պը-
տոյտ են գործում խոչընդոտներ շուրջ,
խախտում Բաքունները: Բացառութեամբ
մէկ բանի — նրանց արգելում է յիշ-
դութիւնն ունենալ: Բանտերի դռները
փակուել են միայն 1964 թուին, արիւնա-
լի համայնացումը (կոլեկտիւացումը) ա-
ւարտուել է միայն 1962ին, յիշողութիւն-
ները գեռ բոլորովին թաքն են, սարսա-
փը դեռ կոչում է մորթին: Բայց նա
պէտք է փակագծի մէջ դրուի: Այն ժա-
մանակ, երբ ամէնուրեք լիվան Դեմիտա-
վիչը խորհրդանշում է իսկական ձեհա-
լի սկիզբը, միութիւնայում դա նախոր-
դում է սպրածի յիշողութեանը: Բացա-
ռութիւնները շատ հազուադէպ են, այդ
թուում եւ միակ մասշտաբայինը՝ վիպա-
սան Մարին Պրեդան, որը 1955 թուին
արդէն «Մարտմետի» վէպի առաջին հա-

տորով սկսում է առջը ուղիղական գիւղի մասին, որտեղ, ի դէպ ասած, պատումի կենտրոնում է գտնուում ոչ այնքան հանրայնացման միջոցները, որքան որ հօր՝ գիւղացիական իմաստութիւնը կրողի կերպով, որը մարդկանց ու իրադարձութիւնները դատում է յախտենութեան տեսակէտից: Երկաթուղիները, որի մէջ յեղափոխական որդին հակադրուած է աւանդապաշտ հօրը, վէպի երրորդ հատորում (1967 թ.) աւարտում է վերջինի բարոյական յաղթանակով: Այդ կերպարը յամառորէն վերադառնում է Պրոպայի երկերը, եւ մենք յատկապէս նրա՞ն ենք պարտական ամէնից յիշատակելի էջերը, որոնց իմաստն է՝ ելույթը Կաֆկայի աշխարհի դէմ:

Բայց հարկաւոր էր դեռ սպասել մինչեւ 1969 թուականը, երբ Դ. Ռ. Պոպուկուն իր «Ճո՛ղ մէկում ցոյց տուեց հանրայնացումը՝ իբրեւ մի տեսակ գոյաբանական սրբապղծութիւն, աստուածութիւն: Եւ 1970ը, երբ Աուգուստին Բուլուրան իր «Արտեմիսի» (Ֆացակալ յղները) մէկում իսկական դատաւարութիւն բացեց այն հասարակութեան ներկատմաբ, որտեղ թագաւորում են պաշտօնաժողութիւնը, ծախսածութիւնը եւ դաւաճանութիւնը: Բայց նոյնիսկ նրանց մօտ արձակի մէջ երեւակայական կամ փոխաբերական խաբար մտցնելը իրականութիւնը դարձնում է մի տեսակ քոլորովին ծածկադրուած: Այն ուղին, որն ընտրել է ուղիղական դրականութիւնը, վերստին իսկական արժէք ձեռք բերելու համար, հազուադէպ է բացայայտ բախումները հասցնում իշխանութեան հետ: Դա տանում է դէպի իրականութեան պատկերում կոզմոսիկ ուղիներով (այլաբանութիւն, երեւակայութիւն, ակնարկութիւն), կամ էլ բոլորովին խուսափում է նրանից՝ հեռանալով ժամանակակից պատմութիւնից ու քաղաքականութիւնից: Բայց եթէ ուղիղական զբոսականութեան լեզուն միշտ չէ, որ համապատասխանում է պատմական ճշմարտութեանը, ապա նա գրեթէ միշտ համապատասխանում է զեղարուեստական

ճշմարտութեանը: «Մեռեալ տառի մոգական իշխանութիւնը», որի մասին խոսում է Պատեռնակը, խախտում է, ստուարաթղթեայ բառերի բեմադրող մի կողմ է նետուած, աւելած, այսօրւայ իրականութեան ակնարկութիւնները, զուգահեռները խառնում են գաղափարախօսական կեղծիքների բոլոր խաղաքատեղը — գրականութիւնը դադարել է լի-նէլ այն գործիքը, որի օգնութեամբ հաստատում էին գոյութիւն շունչը:

Մարին Սորեակուի երեւան գալով՝ բանաստեղծը դառնում է գրչի վարպետ, որն ունի պատմութեան գիտակցութիւն: Քաղաքամարի ժողիւրը, որով նա կարծես թէ ներդրութիւն է խնդրում այն բանի համար, որ համարձակուել է անհանգրտացնել կեղծութիւններին, խոնարհութիւնը, որով նա ընդունում է անհաւանականի գոյութիւնը եւ թուարկում նրա ձեւերը, բարեկրթութիւնը, որը իբր նրան խնդարում է բարձրագոյն խօսել — այս ամբողջ սեւ հումորը, անմեղօրէն մերկացած, ընդունակ է թաքցնելու միշտ, բայց ո՛չ խեղդելու այն՝ նրա սարսափով կաշկանդուած Մեծ Կորոսանիւմ մայրերը աշխարհ են բերում ծերունիների, ծերունիները թաղում են մի-մեանց՝ երկրաշարժի վախից, լեռները միայն նրա համար են, որ ճանկատեն մարդկանց երեսները, տեղերը մշտապէս տեղափոխում է: Այդ դարաններով լի աշխարհում իր տեղը գտնելը անբարոյն է: Մարին Սորեակուն այդ խնդիրը լուծում է իւրովի՝ իր առաջին «Իսնա» թատերգութեան մէջ, որտեղ կէտի կուտ առած միակ պիւրպուր ժամանակն անց է կացնում նրա որովայնը հղելով: Բանից պարզուած է, որ Խոնային կլանած առաջին կէտը յետոյ ինքն է կլանուել մի ուրիշի կողմից, իսկ վերջինս էլ՝ երրորդի կողմից, եւ Խոնային ուրիշ բան չի մնում անհիշ, քան մէկից միւսին անցնել, մնալով յախտենական բանտարկեալ, որին միայն ինքնապաշտութիւնը կ'ազատի:

Իոն Ալեքանդրուն մեղքից ու մեղաւորութիւնից հեռանալու ուրիշ հնարա-

առքութիւն չի տեսնում, աշխարհում իր գոյութիւնն ունենալու համար, ա՛յս աշխարհում, միառիւթայից բացի: Այդ թշուառի մէջ, որը նրա տարակուսանքներով չի առաջին բանաստեղծութիւններից զալիս է մինչեւ ամենավերջինները, որոնք այլ բան չեն, քան ելլման (օրհներգութիւններ) — նա իր համար յայտնաբերել է կրօն եւ հայրենիք, սակայն հայրենիքը նրան բնաւ չի ազատել իր խանդավառութիւնը ցուցադրելու անհրաժեշտութիւնից՝ այս մեղաւոր աշխարհի հանդէպ, որի ժխտումից էր սկսել նա:

Ինկիտա Ստանեւսկուն, որից սկսուել է Յոական թուականների բանաստեղծական զարթոնքը, նոյնպէս մի քանի անգամ թակարդ ընկաւ: Անա Բլանդեանան, ընդհակառակն, անխռով հանգստութեամբ սովորում է կապածել, եւ եթէ այն ամէնը, ինչի որ զիպչում է նա, վերածւում է խօսքի, եւ եթէ նրա համար հաճելի է ամէն ինչ կիտել, հրկիզել ու այդպէս ձերկացնել աշխարհը, ապա նա երբեք իրեն թոյլ չի տալիս ներքողներ հիւսել, հասկանալի է, որո՛շ ուղղութեամբ ներքողներ:

Բանաստեղծութիւնը նուաճում է բարոյագիտութիւնը Միրչա Զորանուի, միայնութիւնը՝ Սորին Մակուլեակուի, զայրոյթը՝ Իոն Գէորգէի, բարոկկոյի տրարանախէրը՝ Լէոնիդ Դիմովի միջոցով:

Բանտից դուրս եկածները իրենց համակենտրոնացման փորձի ամբողջ կշռով միտնում են այդ կասկածին, այդ դառն հարցումին: Ստեֆան Աուգուստին Դուաւառը չի հրաժարւում, ճաշակի ու ողջ մտութեան չափով, զասական ձեւերից, որոնք նրան չէին դաւաճանել նոյնիսկ փորձութեան ժամերին, եւ իր ստեղծագործութեամբ մտցնում է իսկական բանաստեղծական մշակութիւն լրջութիւն ու խորութիւն տենդազին յանկարծաստեղծութեան այդ մթնոլորտում: Իոն Կարայոնուին երբեք չեն դաւաճանում նրա աւինն ու ջերմութիւնը, ինչպէս եւ բազմազան փոխաբերութիւններ գանելու ընդունակութիւնը, որոնց օգնութեամբ նա

խօսում է միեւնոյն հիասթափութեան, միեւնոյն անյուսութեան մասին, քանզի երկրային կեանքի ազդիւրը չի է սոսկ թոյնով: Դուրս գալով ոչ թէ Գուլազից, այլ՝ լուսթիւնից, որը նոյնպէս իր անասակի բանտ է, Դիմիարիէ Մտելարուն (պատերազմի ժամանակ՝ ռումինական բանաստեղծութեան գլխաւոր յոյսերից մէկը) արձակ բանաստեղծութիւնների մէջ զրեց այն մարդու խոցելիութիւնը, որին մօրթագերծ են արել: Նրան միայն մի քանի տարով ձայն պարզեցին. նա մեռաւ 1970 թուին:

Ռադու Ստանկայի եւ Կոնստան Տոնեդարուի համար զրականութիւն վերագառնայր եղաւ յետմահու:

Վերջին տառնամակի այդ ամբողջ բանաստեղծութիւնը չէր կարող հաստատուել, եթէ չուենար ստալինեան ժամանակ անարդուած երկու օրինակներ — Լուչիանա Վլադին՝ իր փոխաբերական ողով, եւ Իոն Բարբուն՝ իր իմաստային հերմիտիզմով:

Արժփիին անհամեմատ շատ աւելի ժամանակ էր պէտք, որովհետի ձեռք բերի իր իսկական լեզուն ու գէմբը: Բայց ոկիւրը փայլուն էր: Ստեֆան Բանուլեակուն՝ 1965 թ. գրուած «Իւրմա Բարաւիլոր» («Մարդկանց ձեռք») ժողովածուի հեղինակը, խզեց կապերը իրապաշտութեան բոլոր պատրանքներից, երեւակայական բանահիւսութեան (Փոլէլլի) օգնութեամբ իր համար Փանտաստիկան յայտնաբերելու համար: Այդ ժողովածուի նորավէպից նորայէպ մոգականն օտարճանարար ազատում է աւելորդ գեղանկարչականութիւնից, իսկ ըսկըղրում պերճութեան մէջ խեղդուող ոճը դառնում աւելի յստակ ու թափանցիկ:

Դ. Ռ. Պոպիսկուի գրչի տակ իրականութեան ու պատմութեան մերկացման միջոց դառնալուց առաջ՝ Փանտաստիկան փախուստի միջոց, այն անխաղաղութեան որոգայթներից խուսափելու հնարաւորութիւնն էր, որը ծնում է զապափարախօսութիւնը: Այդ հրաժարումը ընդհանուրից, լեզուական կրճատաղբի

խշխանութեամբ, է՛լ աւելի գրգռել էր «օտարխոստներէ» մօտ, մի գրական Հոսանքի, որը հիմնուել է արձակագիր Գրիգորու Յեզեանեանի եւ բանաստեղծ Լէոնիդ Գրիգորի կողմից, որոնք երեւակայութիւնից չէին պատուած ոչ գերմանական վիպապաշտութեան (ռոմանտիզմի) մշուշները եւ ոչ էլ դերբիապաշտական անգիտակցական թելադրանքները, այլ՝ մաթեմատիկական ճշգրտութեան նմոյշներ։

Եւ այս օրինակները բերում եմ ցոյց տալու համար, թէ սումմիական գրականութիւնը բաւական յարաբերական ազատութեան ընդամէնը մի քանի տարուայ մէջ ինչպէ՛ս սովորեց ձեռնածու թիւներ տնել ժամանակակից ոճարանութեան ու գրական տեխնիկայի բոլոր ձեւերով։ Այդ նոր գրականութեան համար հարկաւոր էր եւ նոր քննադատութիւն, եւ այդ քննադատութիւնը ծնուեց, որը ընդգրկում է իսկապէս տաղանդաւոր մարդկանց տասնեակ անուններ, որոնք արժանի են հայրենական մշակոյթի այդ գործանալի փուլին։

Եւ միայն փխխոփայութիւնը աղքատ ազգական դուրս եկաւ այդ վերածնութեան մէջ, ինչպէս եւ ումէնութեք, որտեղ մարքսիզմը մնում է պետական վարդապետութիւն ու մենաշնորհ դարձնում Հենց փխխոփայութիւն հասկացութիւնը։ Ռումինական խոշոր փխխոփայներից մէկը՝ Միլըա Վուկանեակուն մեռաւ բանտում, Գուլագը վերապրած երկուսը՝ Վոնտանտին Նոյկան եւ Անտոն Դումիտրիուն, նորից երեւացին մամուլի էջերում, նրանց դեռ հանդուրժում են։ Այն երիտասարդների համար, որոնք ժողովում են յաղթահարել դադափարախօսական վարդապետութիւնների բեռը եւ իսկական փխխոփայութեան ազատ դուշտ դուրս դալ, իշխանութեան զիջողամտութեան հանդէպ յատուկ յոյսեր չեն նախատեսւում։ Առայժմ միայն Գաբրիէլ Լիլիչանուին է յաջողուել ջրի երես ելնել իր նշանաւոր «Ողորդակամի Երեսուքաբանութեամբ»։

Ազատականացման այս հանրադուժարը անկասկած չափազանց կարճ ու թե-

րի է։ Դա է՛լ աւելի թերի կը լինէր, եթէ գրականութեան մէջ տեղի ունեցած ազատականացման մասին խօսելիս մոռանայինք յիշատակել գրական բարձրի, սովորութիւնների եւ, ինչո՛ւ չէ, նաեւ նկարագիրների բնաշրջման ու խառնաշփոթութեան մասին։ Տատանումների այս պարի մէջ — թոյլատրութեամբ ու շփոթաւորութեամբ միջեւ, այն մեծ յայտնագործութեան, որպիսին էր գրողների համար քաղաքացիական ու միաժամանակ գրական դարձումը, եւ առանձնաշնորհների խափն միջեւ, որը նետեց իշխանութիւնը, որպէսզի վերջ տայ դիմադրութեանը, մեզմի անհաշտներին, կաշառաւորութեան օղնութեամբ իրեն կապել երիտասարդ ըմբոստներին ու նրանց դարձնի փոխդիման նոր պահակադուռը — այս ամբողջ մոլեգնապարի մէջ յատուկօրէն երեւում են երկու փուլեր։ Առաջին փուլը ընթացքում, որի գագաթնակէտը գուգադիպեց Զեխոսոյմիկիայի գրամամը, դըրողները թւում է, թէ հաստատ որոշել էին հաշուի չնստել վերջնամահների հետ ու դործել, թէ եւ զգուշութեամբ։ Օնիրիստները, որոնց հիմնամասը կազմուել էր Միլոն Ռադու Պարալիսեակուի բեղուն հերետիկոսութիւնների շուրջ, ո՛չ միայն գրական յառաջապահներ էին, այլ լիւ՝ յառաջապահներ, քաղաքացիական համարձակութեան դժոյժ։ Առաջինի հանդէպ կուսակցութիւնը դեռ կարող էր ուղեբեր փակել, մինչդեռ երկրորդը յանցափորձ էր հիմունքների հիմունքի դէմ։ Այդ գրական ուղղութիւնը եւ ումէնից առաջ գրաւած նախնական ներկայացուցիչ Դ. Յեպենեագր յանձնուեցին պաշտօնական դոյութեան կողմից իշխանական դոյութեան օրինակ չդառնալով հունդերձ, այդ քաղաքացիական համարձակութիւնը ընդհանրացաւ նոր սերնդի համար։ Կոմերիտական գրողների ժողովներից մէկը պահանջեց վերացնել գրաբնութիւնը։ Պարագայի գարունը կուսակցութեանը զգոյշ դարձեց, նա անձնատուր եղաւ միայն կիւսովին եւ, ինքնին հասկանալի է, առանց դիպչելու գրաբնութեանը, ամէնից անհանգիստներին մի-

քանի սիւնակ տրամադրեց գրական շաբաթաթերթից մէկում:

Կառարեալ թիւրիմացութեան հետեւաւորով, 1968ի Օգոստոսին հակարակաւ դալինք գոյացաւ անհաշտներէ ու կուսակցութեան միջեւ, եւ սկսուեց երկրորդ փուլը: Զառչեակուն յայտարարեց, թէ ինքը վերադառնալէ Զինուորական զորքէն եւ պատրաստ է հակահարուած տալ խորհրդային զորքերին, եթէ նրանց մաքրով անցնի կարելի ռումինական սահմանը: Նա խօսում է զէնք բաժանելու, ազդի համախմբման մասին: Քնարական պատրանքները հասնում են ծայրակէտին (հենց այդ օրերին՝ բանտից նոր ելած մի երիտասարդ զորք մտնում է կուսակցութիւն. դա Պաուլ Գուման էր. եւ ո՛չ միայն նա): Գրողներն այժմ Զառչեակունի մէջ տեսնում էին «2000 քառեր»ի յայտարարութեան մի թունդ կողմնակցի: Նա հենց այդպիսին էր, քանի դեռ զա պահանջում էր նրա սեփական քաղաքական դիրքը: Յաջորդ տարիներէ ընթացում նա չէր կարող հանգիստ մնալ, քանի դեռ բողոքողին անկարելի էր դարձել նման երեւոյթի կրկնութիւնը Ռումինիայում: Դրա համար նա օգտագործեց ամէնից առաջ ազգայնականութեան յաղթաթուղթը: Գրողներին հասկացնել տրւիւն, որ Մոսկուային դիմադրելու համար պէտք է անբասիր լինել ներքին կացութեամբ, դուրս չգալ վարդապետութեան լրջանակից, պաշտպանել եւ ուժեղացնել դադափարախօսութեանը հաւատարմի վրնելու արտաքին ձեւը, աւելի շուտ՝ հրաժարուել ազատութիւններից, քան ազգային անկախութիւնը կորցնելու վտանգին ենթարկուել: Ոչինչ չէր աւելում պարզ եւ ուղղակի, այլ ամէն ինչ ներշնչում էր կողմնակի անկարելիութիւններով: Զառչեակունի ճառի մասին քննարկում էին: Դաւադարար աչքով անելու քաղաքականութիւն հաստատուեց կուսակցութեան մէջ, որն ստիպուած էր վերադառնալ նացիզմ, եւ գրողներէ միջեւ, որոնք պէտք է հնազանդօրէն, եթէ ոչ ոպեւորութեամբ, ենթարկուեն, քանի որ ազդի գոյութիւնը խաղաղարար վրայ է դրուած: Իսկ քանի որ ազդը պէտք է ապրի ամէն գնով, ապա

գրաքննիչներէ, որոնք պէտք է զգուշութեամբ հետեւեն, որպէսզի ոչ մի անկարելիութիւն, ոչ մի ռադիկալ տէրութիւն, ոչ մի զուգահեռ, կամ քաղաքական նշան չկարողանայ գրգռել Կրեմլին կամ դուր չընգալ, եւ հեղինակի միջեւ, որը պէտք է ձեւացնի, թէ հաւատում է, որ իրրայդ ստորակէտը, զուգահեռ կամ քաղաքական նշանը կարող է պատրուակ ծառայել խորհրդային բանակի կողմից Ռումինիան գրաւելու համար — գոյանում է նախանձիք միութիւն: Նրա՛նց համար, ովքեր կարողանում են խոնարհել զաւաղարար աչքով անելու՝ պահանջի առջեւ, իշխանութիւնը անում է եւ մնացեալը. առանձնաշնորհները ախորժիկ են դարձնում պատրանքներից ներանց կորուստին անցնելը եւ հրէշային թիւրիմացութեանը ստիպում շարունակել: Փոխդիման նոր պահակազույգը, որը զօրակշիւում է նրա՛նց շարքից, ովքեր դեռ երէկ գրաքննութեան վերացում էին պահանջում, խիստ տարբերում է նախորդից: Ստալինականութեան ժամանակ գործում էին ահաբեկչութեան օգնութեամբ (հետեւապէս, բնորոշութիւնը դիտակից ինքնագոհարարման ու դիտակից պոռնիկութեան միջեւ էր): Կաշառաւորութեան նոր ալիքի գէպը՝ գիտակցական պոռնիկութիւնը թեթեւակի գունազարդուեց բարի մտադրութիւններով, որոնք նրա գոհերին կամ նախանձախնդիրներին տալիս են անբիծ խղճի գիւրայարմար դաշինք՝ հիանալի ասպարէզի հետ: Այդ կարգի ամէնից սուղաւորէլ թո՛ղքներից մէկը եղաւ. Նիկոլայ Բրիլանտի անկախութիւն վերելքը, որը մէկ օրուայ մէջ դարձաւ Բուխարեստի խոշորագոյն գրական շաբաթաթերթերից մէկի տնօրէն եւ Կենտկոմի անգամ: Բուլղը չէ՛, որ անձնատուր հղան այդ արբեցութեանը, բայց բուլղըն էլ պէտք է հնձէին նոր սառակալութեանի ու ամէնից առաջ 1971 թ. յուլիսեան թեղիսների պաուզները, որոնք, քացելով երրորդ փուլը, բնական իրրեւ գիւնտանին չեղք:

ՄՈՆԻԿԱ ԼՈՎԻՆՍԿՈ

(Մնացեալը յաջորդով)

digitised by

A.R.A.R.®

Վ. ՕՇԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐԸ

Հենրիկ Էդոյեանի քերթողութիւնը ամէնէն ինքնատիպը, արդիականը և հաւասարակշռուածն է իր սերունդին, հակառակ անոր, որ Հայաստանի մէջ վերապահութիւն կայ իրեն հանդէպ: Ծառեր բառերու եւ լեզուին հետ իր ազատութիւնը անպարարութիւն կը նկատեն: Գիտական ու գործնապաշտ պատրաստութեամբ մարդիկ են ասոնք ու շատ սուր չէ արուեստի իրենց զգայարանքը: Սեւակէն ու Դաւոյեանէն ետք եկած ամէն զարտուղի երկ՝ ցնցիլ ազդեցութիւն կ'ունենայ իրենց վրայ:

Էդոյեանը կը ներկայանայ 1978ին հրատարակուած «Անդրապարձում-նք» հատորով, իր առաջին գործը: Ո՛ր մտածողական է, ոչ ալ, մա՛նաւանդ՝ հին քնարերգական, այլ՝ փորձ մը բացատրելու, նախ ինքնիրեն, յետոյ մեզի, թէ մարդկային կեանք մը ի՞նչ տեսակ իմաստներով, զգայնութիւններով ու զգացական հսկումներով գոյութիւն ունի, կը տեսէ միջոցին ու ժամանակին աջանին մէջ ինկած, թէ ի՞նչ կը նշանակէ անձնական գերանունը, թէ բառ կոչուածը ի՞նչ գէր կը խաղայ կեանքը հասկնալու արարքին մէջ: Հիմնական ձգտումը զուտ գրական է — բռնել ու բացայայտել անհասկնալի էութիւնը աշխարհին ո՛ր թէ իմաստասիրական ֆորմիլներով, այլ՝ բանաստեղծութեամբ: Հատորը կը բացուի «Պոնտմիքի պսակ» երկար քերթուածով: Տանք քանի մը բառով մտածումին կմախքը:

Ես (այս պարագային՝ մարդ էակը) իրականութեան մէջ եմ, բայց իրական չեմ, ճիշդ քառին պէս՝ ու միայն գիտակցութեան շնորհիւ է, որ բուն կեանքին մաս կը կազմեմ, իրական կը դառնամ: Բառը սակայն անցեալէն կու գայ ինծի, ու ա՛յս ներկայէն միայն անիկա՝ քա՛ղը պիտի տոկայ: Ուստի եմ նորէն չկամ, այլ կայ ԲԱՌԸ, կայ անոր իրողութիւնը, որ լուռ է եւ որուն կուրութեան մէջ ամբողջութեամբ կը սուզուիմ: Ու կը մնայ լուկ լուկութիւնը, որ կը լեցնէ՝ միտքս, կը գրէ իմ տեղս:

Կը գրեմ 3 բառ — անցեալ, ներկայ, ապագայ՝ գիտնալով հանդերձ, որ միայն անցեալը իրաւ է, որուն մէջ կը հալի ներկան՝ յիշողութեան վերածուած: Ասոր շնորհիւ ես ալ կը մտնեմ անցեալի անկեանք իրականութեան, որմէ լուկ քառը կը մնայ մէջս: Բայց շօշափելի իրականութեան ինչ եղաւ — անիկա ալ բառէ շինուած է, լուքեր կան շուրջս, սրտք իրականութիւն չեն կրնար ըլլալ: Բայց կայ, հոս-հոն՝ տառապանքը մարդուն, կայ անոր շուարումը աշխարհի իրերու շատախօսութեան մէջ բռնուած: Ձկայ լուրթիւն...:

Բայց բանաստեղծին զգայարանքները ուրիշ պատմութիւն կը պատմեն

ու կը խանգարեն մտքին շարժումը: Ան կը զգայ, թէ կայ շօշափելի իրականութիւն մը, ուր միտքն առաջինը է մարդը, ուր անցեալը գրեթէ ամբողջութեամբ կը մեռնի, ուրկէ յիշատակներ կը փակին ներկայի մարմինին, կը շուարեցնեն ու կը տառապեցնեն բանաստեղծը: Գիտեմ, տառնձին եմ ամսօթեան մէջ ու անկարելի է ինծի համար լոյսին հասնիլ, գերին եմ բառերուն՝ անոնց պէս շուար, խորտակուած, ահձայն: Յոյս չկայ իրականութեանէն — միայն քաղցր պատկեր յոյս մը կու տայ՝ երթալու... ճշմարտութիւնն անդին, դէպի ներս, նոր կեանքին, որմէ ետք սակայն տաժանագին վերադարձը կայ գէպի աշխարհ: Յուսահատ է կացութիւնը, փրկութիւն չկայ:

Սակայն կայ զեռ ուրիշ, վերջին իրականութիւն մը, Յուսմեալ իրականութիւնը, ա՛յն՝ որ կը պահուի իրերուն միտ կողմը, ուրկէ նոր իմաստներ կը ծնին: Հոն պէտք է երթայ երեւակայութիւնս, լուսթեան մէջ թաքնուած: Բայց հաղիւ ճամբայ ելած՝ նորէն անցեալին մէջ կ'իյնամ: Սա ահաւոր անցեալը...: Զոնի սահման, ու երազային դիմակներու ձեւը առած՝ պատած է ներկայ իրականութիւնը: Ու կայ մարդուն մերկութիւնը, զոր սակայն աշխարհ կը ծածկէ, որ շտեմնուի: Կ'ապաստանիմ այդ անորոշութեան մէջ, որ կրկին անցեալն է:

Այս անցեալը, սակայն, թէ՛ ներկան, թէ՛ ալ ապագան կը պարունակէ, թէ՛ բառ է, թէ՛ ալ շօշափելի, կոյր, անտեսանելի իրականութիւն: Ու ամէն ինչը կը մնայ լուկ ստուեր մը, որ ապագային մէջէն իրականութեան ցոլքը կու տայ, Այսպէս է, որ ամէն ինչ կը կրկնուի, իրականութիւնը՝ յուշի պէս լուռ, անհասկնալի կ'անցնի-կ'երթայ: Ուստի նոր կայան փնտռելու եմ, որ փոխիմ հոսկէ: Սա կեանքը իրականութիւն քաղին մէկ պարզ նշանն է, ուրիշ ոչինչ, ու իմ մէջն կը գտնուի այդ նշանը:

Բայց լուսթիւնը — ա՛յդ ինչ պիտի ընեմ: Կեանքի ու լուսթեան վախէն է, որ ինկած եմ այս անձկութեան մէջ, ուր իրականութիւնը կը թուի արթննալ, բառերը կը ծանրանան, կեանքը տիրական պահէ կը վերածուի, աշխարհ ու իր իմաստը կը միաձուլուին: Այսպէս է, որ ա՛լ կ'ազատագրուիմ բառերու հմայքէն: Եթէ այս է իրականութիւնը, ուրեմն բառերը չեն կրնար դիմանալ: Անկուծի պահն է, քունի ու մահուան պահը նաեւ: Ա՛լ յոյս չկայ լոյսին հասնելու: Բայց զեռ կը յամենայ քաղին վտանգը, որովհետեւ իմ սահմաններու մէջ բանտարկեալ՝ ես մինակ եմ: Դեռ կան նոր արիւնք, նոր անկումներ ու պէտք է փորձեմ անոնց մօտենալ, սակայն դիտեմ, որ պարտւած եմ:

Այսպէս է, որ, վերջ է վերջոյ, իրականութիւնը կը մնայ անհասկընալի: Նստած՝ մտիկ կ'ընեմ անոր արձագանգին. կտրուած եմ անցեալէն, աքսորուած՝ ներկայէն: Պարտուած եմ, այսինքն՝ համակերպած եմ այս իրականութեան:

Իրականութեան, ժամանակի ու բառի շուրջ իդոյեանի յղացած այս քերթուածը անշուշտ բուն թնճուկին կեղեւը միայն կը քերէ: Սակայն կասկած վեր է, որ անիկա յաջողած է շատ դժուար համադրումը կատարել մտածումի, արուեստի ու անձնական տաքնապի՝ երեք տարբեր տարրերուն, առանց մէկը միւսին զոհելու: Ո՛չ իր անձը կ'զոհու, ու չազդուի մուրացող ենթակայութիւնն է, որուն կը հանդիպինք մեր քերթողութեան ամէն դարձքւածքի, ո՛չ իր մտածումը՝ հասարակ-տեղիք, ճապաղ քառեակային տափափութիւնն է հիներուն, ոչ ալ իր ոճը, բառերն ու պատկերները մեր աւանդական շտեմարանէն փոխ առնուած են: Այս քերթողութիւնը, առաջին նախատեղով շատ դիւրին, քմալքոտ ու կամայական կրնայ թուիլ, սակայն քերթ-

ւած մը միշտ իր շրջածով պիտի հասկցուի: Բառերուն, պատկերներուն միջեւ ստեղծուած ձողողական դաշտին մէջ երկվայրկեան մը բռնուած ու անմիջապէս կորսուած իմաստները, թերադրանքներն ու կապակցութիւններն են բուն նիւթը քերթուածին: Ահա քանի մը օրինակ էդոյեանի աբուեասին զաղանիքէն:

Քն անունը եւ քն բառը ստաշիմ
խտանում եմ իմ օրերի անտառում,
անտառակայ ստաւերմերմ եմ քափառում
եւ համզում եմ գիտակցութեամ կամուրջիմ:

եւ կամ՝

Մի հիմ անձրեւ, որ տեղում է դեռ անյայտ,
բառեր, արձնէ լուռ մայում եմ ինչ-որ տեղ
լուռ ու լիւած զանգի մամն ջրառոյգ:

կամ ալ՝

Այժմբը լուռ հեռանում եմ դէպի մերս՝
սանձանքից տեսողութեամ քաշտերի,
դէպի մերջիմ տարածութիւնն աչքերի,
ուր ապրելը անկատ է օդիմ պէս:

Էդոյեանը կը յաջողի արտայայտել վայելքն ու տառապանքը արդի շրջապատի, փնտռող ու արթուն մարդուն ու նոյն ատեն փոխանցել ընթերցողին այդ ապրում-մտածումը: Տեղ-տեղ կ'իյնայ արձակի մէջ, կը կրկնէ ինքզինք ու կը տկարանայ ներքին տիւիփիւնը իր գրութեան, բայց հատորը կը պահէ իր զաղանիքը ու կը փրկուի:

Հատորը կը խուզարկէ նաեւ ուրիշ թեմաներ՝ առոյգ, կայծկւտուն ու բազմիմաստ օճով մը — մարդկային առանձնութեան ու լքումի դէմ պայքարը («Կէս գիշերից յետոյ», «Դիտիր ծառերի շարքը»), սոսկական արժէքէ դուրի իրականութեան սուտիւր («Անմարգարիտ խնցի»), «Խրոյ անանձնական ու անիրական բնոյթը» («Սէրը»), մարդու եւ աշխարհի գոյութեան հանդիպումը («Մօտեցում», «Անդրադարձումներ», «Դու մի փնտրիր անունը»), եւայլն: Յետոյ կը քննուին Հայաստանի յղացքը (Էդոյեանի համար Հայաստանը գիտակցական վիճակ է լոկ), հողը, անցեալի էութիւնը, ճշմարտութիւնը, ժամանակը, գիտակցութեան-ժամանակի յարաբերութիւնները («Դիտագ քամու նետ»), ինչպէս եւ աւելի անմիջական, նոյնիսկ ամէնօրեայ տաղանայներ, որոնք կը հալածեն ամէն մարդ — ի՞նչ կը մնայ մեր ձեռքը միտնող օրէն՝ կարօտ մանկութեան, բնութեան տիրութիւն, եւայլն:

Հետաքրքրական են Էդոյեանի գործածած խորհրդանշանները բնութեան ու քաղքէն առնուած: Մտոր՝ խորհրդանշան լքումութեան ու անցեալի յուշի, փողոցը՝ խորհրդանշան դէպի անցեալ տանող հողի ճամբուն, կարեւորագոյն սենյակը՝ թռչունը, որպէս կապ գիտակցութեան ու կեանքի, անցեալի ու ներկայի, անձրեւը՝ ամբողջական զգայնութեան, տերեւը՝ նոր կեանքի յոյսի նշան, խօսք ու բառ՝ իրրեւ խորհրդանշան մարդը բանտարկող ցանցին, քամին՝ բնադդի գիծ, եւայլն: Տոկուն արժէք է Էդոյեան եւ նոյնիսկ եթէ իր վերլուծումները յաճախ չեն յանդիւր տեղ մը՝ իր տողը ուշադրաւ, գունազեղ, վաւերական որակ մը ունի: Ահա իր լուսագոյն քերթուածներէն մէկը:

Ոսկի է դառնում արդէն երեկոյն,
իջնում դէմքերիմ փակ տանիքների,

ընդհատում է խօսքն ինչպէս երգեհոն
եւ ընկնում ներսը՝ հակասագրի:

Բացում է աստղը գիշերուայ կէսին,
լուսաւորելով իր խոր անհունից
այն տարածութիւնն, ուր մեծ միասին
ապրում ենք՝ անկախ մեր ցանկութիւնից:

Բայց մեղքն այլեւս փրկագին չունի,
կեանքն աւարտում է իր շրջանն անա-
թոզնելով հետքերն օրուայ փետուրի
իմ ու քո անշարժ ձեռքերի վրայ:

*Նոյնքան խիտ ու բազմերանգ քերթուած է «Սոնետների պսակը», որ-
բուն մասին գրուեցաւ արդէն, «Յերեկային խօսքեր» քերթուածը, ինչպէս եւ
«Կանաւորում» անունը կրող գրութիւնը, ուր սակայն բանաստեղծը չի յաջո-
ղիր իշխել իր նիւթին: Աչքին պրիսմակը կը բզկտէ իրականութիւնը, բայց
ձեռնարկը կը թուի վրեպել վերջին վայրկեանին: Ահա այդ քերթուածը:—*

ԿԱՀԱՌՈՐՈՒՄ

Ամէն ինչ իր տեղն էր դնում — սեղանը, մահճակալը, ժամացոյցը,
եւ նկարները կախում էր պատին, անցեալն ու ներկան
դնում էր իրենց տեղը, ապագան մոյմպէս — յետոյ վերցնում էր,
իմ պատկերները դնում էր այնտեղ, անցընում անցեալի մէջ,
դիտում ապագան, ապագայի միջից ներկան էր դիտում,
տեսնում կառուցուածքներն իմ մարմնի, իմ շարժումները
իրերի շուրջը — սեղանի, մահճակալի եւ ժամացոյցի,
տեսնում էր սուրբ հոգին օդում յայտնուող,
վերցնում էր քաղցրութիւնը քաղաքի վրայից,
անցնում մանկութեան պատկերի միջով,
ժամանակի ոգիներն են շուրջս արտասւտւում
հագած թիկնոցները յաւարկաւորութեան,
հնչում են շփուրները վերջին ամօքներին,
սպիտակ զգեստները ծածկում են երկինքը,
քաղաքի վրայ իջնում է արեւածաղիկը երկնային:

Բառերը ծերանում են, բայց մեծք՝ ոչ,
անցեալը մեռնում է, բայց մեծ մոյմն ենք մնում,
քանի որ ապագան ապրում է առանց մեզ,
մի շարժ երկմիջի շուրջը բարձրանալով:
Ծնունդը դեռ կեանք չէ, ոչ էլ մահն՝ անմահութիւն,
երկինքը չունի պատրաստի սենսուկներ իր մէջ,
այլ միայն դատաստան, քննութիւն, վճիռ
եւ յետոյ անկում՝ իրերի քմծիծաղի տակ,
յաւերժութեան անթարթ փշերի վրայ կախուած:
Արեւին ինչ փայլ, թէ խոտը չի կանայի:

Մեզ բարձրացնող ձեռքը ապրում է փառափութիւն,
ամէն ինչ իր տեղն է դնում — սեղանը, աթոռը, մահճակալը,
աստղերի շարժումը, շէնքը եւ սեմնակը,
օդը, լռութիւնը, ազօթի նամապարիւր:
Մեր արտապատկերները այլեւս մեմֆ չենք,
էութիւնը դեռեւս գայութիւն չէ,
շուրթերը փակում են խօսքը չաւարտած —
նրա՞նք տեսնում են մի փառք եւ մի ժամ:

✱

Արտեմ Թարութիւնեանի հատորը՝ «Նշանների երկիր», լոյս տեսած է
1977ին: Ահաւասիկ յաջողագոյն ձեռքբուածը:—

ՍՐԲՈՒԹԻՒՆ

Ստուերների մոխիր, բայց երկինքը պարզում է
Ու աքի՝ ուշացած քաղամասի վրայ —
Այգալէս է սկսում մահանքը տարուայ:

Ապրիլն է մօտենում եւ կեանքը տեսւմ է:
Դեռ երկու կերպարանք մնում են պարակի խորքում,
Դեռ խօսքը սիրահարուած է իրերին:

Օտար ջրափոսերը նորից փայլում են գիշերուայ խորքում եւ ամֆուն մնում:
Ու ենկն լռար բացուի, նորից մեռնում են իրերը,
Թեթեւ ջրապտայտ, ուր կորչում են մարդիկ ու շէնքերը,
Ուր դէպի փառք ելնողին փառքը բաժանում է իր այցեստանը՝
«Սպասեցէ՛ք»:

Անա վերջնական քաղաքներ՝
Քաղաքային ձայներ,
Ընդհատուած հայնացք,
Հողի համրագումար,
Թռիչք՝ անձրեւների սրբաւթեան առաջ...:

Հասկնալու եւ գնահատելու համար այս ձեռքբուածը, անհրաժեշտ է
նախ գծել հեղինակին զաղափարական աշխարհի քարտէսը, տալ անոք ար-
ւեստին նկարագրերը: Հատորը կը բացուի «Նշանների երկիր» կոչուած կարճ,
պարզուկ ձեռքբուածով մը: Բանաստեղծական միջավայրի բնորոշումն է,
հոն՝ ուր զաղափար ու իրականութիւն կը վերածուին ձայնի, զգայնութեան,
հոսքի: Փափկութիւն մը, վերացում մը, անիրական ապրումներ, սէր ու ա-
զօթք, լուսացք կախելու պարաններու նման՝ պրկուած են վայրկեաններու բե-
ւեռներու միջեւ, մանկութենէն մինչեւ ներկան: Ու այդ էջէն սկսեալ մինչեւ
վերջը, բանաստեղծը նետուած է աշխարհի մէջ քաղաք ու բնութիւն, նշան-
ներու ու նշանակութիւններու շրջանում: Մակայն հսկառակ անոք, ուր մօտ
կը զգայ այդ աշխարհին, ոչինչ յստակ կրնայ գտնել: Առողջ, մկանուտ է

կարուած քաւաւտներով», ուր գաղտնիքներ պահուած են: «Խօսիլ քարի
հետ» կ'ըսէ ինքնիրեն, «քո ամուլը կանչ է».

Եւ լոյսը կամուրջ է գցում
Գիշերուայ փիթց՝ քէպի ոչիմչ:
Արմատներ յետայ —
Քնի, արթնացման,
Խաչածել լոյսի,
Որ ծնունդ է փնտռում բացուած հայեացքում
Եւ հարցնում — ո՞վ ես, ինչո՞ւ ես այստեղ,

տարօրինակ զուգահեռական մը քաշելով Թէքէեանի «Սօսեաց ամսաւի» մէ-
ջէն եկող ձայներուն ու հարցումներուն հետ: Այնպէս որ, բանաստեղծի «հո-
գին» պէտք է նախ արթննայ, հարցողակցի բնութեան հետ, որպէսզի յետոյ,
չքառ աւելի ուշ, հանչնայ իր էութիւնը, անձնական ճակատագիր ունենայ իր
ափի գիծերուն մէջ: Բնութեան մեքաֆիզիք մը փնտռելը աւելորդ է: Քեթ-
թողը այնքան մօտ է իր գոյններուն, բառերու պատկերներուն, իր անձը այն-
քան տարածուն ու թափանցիկ է, որ ինչպէս ինք կ'ըսէ.

Ինքս իմ միջով եմ անցնում
Գտնելու համար անձրիւտս օրը,
Որն ասես ամբոխում գորշ վերարկու,
Այնպէս հեշտ է կորչում փողոցում
• • • • •
• • • • •
Ես պատկերներին արիւն եմ տալիս ինչպէս երանդի

գոռար կ'ըլլայ նոյնիսկ մտածել ու գտնել բնութեան լեզուն: Էդոյիանի բը-
նագանցական տառապանքներուն տեղ՝ Եարութիւնեան ունի բնութեան խոր-
հուրդին հանդէպ դրեթէ միաթիւ սէր մը, որ կը յաջողի ճիշդութեամբ ճիշդ-
ւած նորոգել ինքզինք ու փոխել պրիսմակը: Տեղ-տեղ նոյնիսկ մանր հպում-
ներ կան փիլիսոփայական մեծ յղացքներու.

Ժամանակ ու ժամանակ,
Դանդաղ բորբոսնոց թաց ստուերներից,
Որ մտել են հազի մէջ,
Խոնավ արմատներին իրականի:

Մնացածը՝ երազի մէջ նշան է յայտնի,
Որ օր է դառնում, քէ գործնես.

սակայն, բարեբախտաբար, բնութեան հակայ մտերմութեան շնորհիւ կը վե-
րածուի բանաստեղծական ապրումի: Այս շրջապտոյսէն ետք, կրնանք վե-
րադառնալ իր առաջին քերթուածին ու հոնկէ հանել իր տաղանդին զսպա-
նակները:

«Նրբութիւն» քերթուածին գլխաւոր զաղափարը մարդ էակին առանձ-
նութիւնն է եւ գոր ո՛չ գերբնական միջամտութիւնը, ո՛չ անկարելի մարդկա-
յին մտերմութիւնը, ոչ ալ քաղաքին ճոխութիւնը կրնան գոհացնել: Այս բը-

գաղութ-գաղափար տարու համար՝ Յարութիւնեան յաջողած է փախչողութեան փոխ արդարեւ իրականութիւն մը յարդարել, ուր սակայն էականը կը մնայ իր տարօրինակ մտերմութիւնը աշխարհի գոյքերուն, կարասիներուն հետ, քաղաքին հետ ու մարդոց աշխարհին մէջ, ինչպէս եւ բնութեան հազար ու մէկ երեսներուն հետ: Կառոյցն ալ իր յատուկ նկարագիրը ունի — նախ գոյն ու լոյս է առանձնութիւնը, յետոյ շշուկն է միս-միսակ, ի վերջոյ մօտենալու համար մարդկային գիտակցութիւններու («Օտար ցրտփութեր») նայուածքին՝ յանգելու համար փողոցի շուարումին: Կորսուած է բանաստեղծը ու փրկութեան միակ անկարելի կարելիութիւնը կը մնայ բնութիւնը:

Ի՞նչ է այս քերթողութեան արժէքը: Իր դժած սահմաններուն մէջ՝ Հայաստանի լուսագոյններէն: Որոշ քերթուածներու ընթերցումը — «Իմ քան իմ միջով նմանումս», «Զիւմափառու կարծր պայման», «Երբ քու փակեցիր դուռը», հաւելն — երեւակայութեան ու զգայարաններուն համար զուտ փայլէք է, այնքան հարազատ կը թուի հոգեբանական պահին, բանաստեղծական պատկերին ու հասարակ իմացական մթնոլորտին նոյնացումը: Պէտք կ'այ, սակայն, ընելու ասիէ ետք, թէ Յարութիւնեանի արուեստը չ'ընդգրկեր մարդկային մեծագոյն տաղանայներու ժամանակակից թեմաները, թէ՛ որոշ մտքիւններու մնայուն կրկնութիւնը — քամի, ձիւն, անտառ, ամառ, անձրեւ — կը բթացնէ արուեստին շեղբը, թէ՛ ազգային թեմաներու համայն դեր-դաստանը փողոց դրուած է ցուրտին ու բուքին, որովհետեւ յղացք մըն է, որ անմիջական հաղորդակցութիւն չունի զգայարաններուն հետ, ինչպէս եւ Սփիւռքի յղացքը, որուն բացակայութիւնը, սակայն, չ'արգիլեր, որ մտքի զորուոր կապեր չ'աստատուին սահմաններէն անդին: Հաւանաբար Յարութիւնեանի ասիւնը, մշակոյթը ու ինքնափաստութիւնը, որ կը յատկանշէ այս վերջինը, սակայն իր աչքը, ակննդը ու երեւակայութիւնը աւելի նուրբ են, իր տողը աւելի մօտ է մարդկային մտերմ, անտարազելի ապրումներուն, քան իդոյնեանին: Մարդ այն տպաւորութիւնը կ'առնէ, թէ Հայաստանի արուեստը ի վերջոյ յաջողած է ազատուիլ մեր լեռնաշղթայի գիրկընդխառնումէն, խորունկ չունի մը քաշել ու գուրս նետուիլ դէպի աշխարհ: Հայաստանը օրբա՞ն հայութեան — ինչո՞ւ չէ: Մեր որոշումն էր ի վերջոյ ու պէտք չէ յանցանք գտնենք մեր աշխարհագրական դիրքին մէջ ու անոր վերագրենք մեր գլխուն եկածները: Մենք ընտրեցինք մեր հայրենիքը, այլասերած, շրջաւարած ու ազմկոտ ուրախացիները հոնկէ վռնուելէ, գերելէ ու պարզապէս անտեսելէ ետք: Բայց վա՛յ է եկեր մեզի, եթէ 3500 տարի մեր օրբանին մէջ պիտի մնանք՝ մեր խանձարութիւններուն փաթթուած: Պէտք է հեռանանք հայրենիքէն, որպէսզի մօտենանք հայրենիքին... Շատ անգամ ըրած ենք այս քուրթիւղը ու մեր ազգը եւ մշակոյթը օգտուած են, շատ անգամ ալ՝ տու-ժած: Նորէն կ'ախուժ ունի մեզմէ, մեր առնելիք կամ առած որոշումէն: Այն-պէս որ, մեր օրերուն այս ոտուամբ քեռի Արարատին գլխուն վրայէն դէպի առգիւն-անդին՝ լաւ նշան է: Չափահասութեան նշան է առնուազն, նոյնիսկ եթէ տեղական, Փոլսի լուսային որոշ խաղութիւններ դեռ կը կառչին այդ երբ-տասարդ բանաստեղծներուն ոճին:

Վ. ՕՇԱԿԱՆ

(Շար. 2)

Փարձ. Վ. ԵԱՐԱԼԵԱՆԻ

Վախժանդ Անանեանի մահուան առթիւ, մեր նախորդ թիւով ընթերցողին ներկայացուցինք պատմութեան մը եւ ընդգծեցինք Հայրենասէր մարդու եւ զրազէտի իր արժանիքներէն կարգ մը դիմեր, յատկապէս Հայաստանի բնութեան եւ աւեր չընաւոր դարգերան հանգչող ցուցաբերած մեն չաւաղըգոտիները:

Հայաստանի բնութեան պահպանման ու վայրի կենդանիներուն պաշտպանութեան առթիւ, Հոռարտագրուած էլը նոյնպէս կը բացայայտէ Վախժանդ Անանեանի Հայրենական աւանդ մը պահպանելու այն բռնած նախնադասութիւնը, որ մեր լեզուին հանգչող ցուցաբերեց ան:

Կենդանութեան եւ սմբակաւորեան ցեղերուն քաջանման եւ գիւղականութեան եւ ոչ ընտանի կենդանիներուն բոլոր տեսակները ուսումնասիրած զրոյ՝ ինք պէտք է ըլլար առաջին ընդգծողը եւ ինք եղաւ առաջին ընդգծողը այն թարգմանիչին դէմ, որ սպիտակագործ անգիտութեամբ մը իրարու խառնած էր ֆիզիքական իրենց ասարբերէլ գիւղերով ու բնակչական մղումներով դարբերէ ի վեր մեր աշխարհին քանթայդ ընչաւորները:

Յիշեցնենք, որ նոյն աղբիւրներով ու մասնաւորապէս Հանգչող եկած մեր մասնաւորականներուն լեզուական պայքարը ապագային չմնայ: Քառորդ դար առաջ սովորաւորութեան կարգը անցած թարգմանչական այդ սարկութիւնը գրեթէ դարձանուած է, եւ այսօր դժուար է պահել մէկը, որ Հայացման գործին մէջ գլուխը կորսնցնելու լափ ենթակայ ըլլալ օտար լեզուներու բռնած թերքին ու յատուկ օրէնքներուն:

Գրութեան մէջ առկայ մտածելի բառերը Վախժանդ Անանեանի գրած է նոյն լեզուին տառերով: Մենք, Հասկնալի պատմաբաններով, տառաւորաբանք զանաւոր:

Ուշագրութեանէ չի վրիպիր, անշուշտ, Հայրենի տաղանդաւոր ծաղրահարիչին Վախժանդ Անանեանը, որսորդութեան մէջ անոր յայտնաբերած անհնգն հիմնական դիմք, մարդկայնութիւնը — թուրք մը Հրացանի փողին...

«ՍՄԲԱԿԱՌՈՐ ՈՋԻԱՐՆԵՐԻ» ԵՒ «ԽՈՏԱԿԵՐ ԳԱՋԱՆՆԵՐԻ» ՄԱՍԻՆ

Հայ գրականութիւնը հնազանդ է Սովետական Միութեան մէջ մանող ժողովուրդներէ գրականութիւններէ մէջ, ուստի եւ Հարուստ է բազմաթիւ դարերի ընթացքում մշակուած բառապաշարի իր ֆունկով: Հայ լեզուն Հարուստ է նաեւ կենդանաբանական տերմիններով, ուստի եւ չենք կարող համարել լինել այն մարդկանց, ովքեր մեր սեփականը թողած, փորձած են ներմուծել ու արձատարել ոչ Հայկականը, անընդունելին եւ գրանով իսկ աղաւաղում են մեր յատուկ լեզուն ու որդակի հակադրութիւնները կենդանական աշխարհի մասին:

Ահա մեր առաջ է պրոֆ. Ս. Պ. Նաւումովի «Ողնաշարաւորների կենդանաբանությունը» գրքի 2րդ պրակը, որի թարգմանութիւնը կատարել է Երանգէտ Բ. Գարբիշեանը: Մեր լեզուում եղած հիմնական տեսակները եւ օտար լեզուից անհարկի պատասխաններ կատարելու այնպիսի փորձեր նկատեցինք մենք այդ գրքում, որ լռել լինք կարող, քանի որ այդ դասագրքով կենդանաբանութիւն են անցնում ռեսպուբլիկայի մի քանի ինստիտուտներում: Գրքի թարգմանութիւնից բնութեան ինքնութեան են գնում միայն երկու տերմին՝ կապիտը եւ գլխի ցոյց տալու համար, թէ ինչպէս են մասնաւորապէս դրանք հայերէն:

Ռուս լեզուի մէջ կապիտը նշանակում է կ'սմբակ, կ'սկզակ, ուստի թարգմանելը նախադէպ է այդ նոյն արձատարելու նաեւ մեզ մօտ, անտեսելով այն հանգամանքը, որ մեր ժողովուրդը ձին եւ էլը այնպիսի ու աշխարհք ասարբերելու համար առաջիններին սմբակաւորներ է անուանել, երկրորդներին՝ կնդակաւորներ: Միևնուայի գրքում որոշողներէ մասին ասուած է, որ նրանց սմբակները թույլ են դարձացած (էլ ԿԿ): Որոշող կենդանին սմբակաւոր... Կամ՝ «Եղջութեան» ընտանիքը ներառում է այն ներառեղմ սմբակաւորներին...: Ուրեմն, եղջերուները եւ սմբակաւոր դարձան, իրենց՝ ճեռք սմբակաւորը: Այդ կերպ սմբակաւոր կենդանիներ են յայտարարուած նաեւ եղը, ոչխարը, այծը: Իսկ մենք կարծում ենք, որ բնութեան մէջ սմբակաւոր էլիս կան, բայց սմբակաւոր այծեր չեն լինում: Սակայն, ինչպէ՞ս է ընթերցողը թարգմա-

նույնիսկ մէջ էլ: Եւ տարբերելու ոչխարից: Ռուսաց լեզուի մէջ առաջինը մասին տեսած է Յիպար-
մակապի'տմիյ, երկրորդը մասին՝ պարմակապի'տ-
միյ: Եւ ահա, համեմէք, այդ բառերի հայերէն
տառացի թիւումը՝ անգոյգասմակապտմեր նը
գոյգասմակապտմեր: Անգոյգասմակապտմ արե-
ն է, դո՛ւն է օգտագործեցէք հայերէնում եղած միա-
սմակ հիմնային բառը: Անգոյգասմակապտմ...
Ո՛ւմն է հարկաւոր ծանր, անհասկանալի, զրոյց
մի կերպ մեր լեզուին կոչարած արտայայտութիւ-
նը, երբ մենք ունենք կարճը, հնչեղը, յստակն
ու հասկանալին՝ սերկաւոր բառը: Որ այդ հար-
ցում ընկ. Գարրիէլեանը մեղանշել է հայոց լեզ-
ւի դէմ, պրմում ինքը եւս կը համոզուի, եթէ
նախ բառարանները: Ահա, զեղծալ-հզուեմ թա-
թից շորքոտանի կենդանեաց, որպէս ոչխարի, ե-
զին, եւայլն: (Բառագրքի Հայկապետն լեզուի,
Կ. Պոլիս, 1841, Շ. 1, էջ 727): Հա՛ւում էք, ոչ-
խարի, եզի եւ ոչ թէ ծիռ...:

Նայենք այլ հնչեղակաւոր աղբիւրներ: Շէի-
նգուեղն է միապաղաղ, ուստի եւ աքին սմա-
կաւորք... արթառոց՝ բազմաբայի, ուստի եւ ա-
սեն կհզակարարւի (Պալուսի, Քրիստոսի, Վե-
նետի, 1892, Շ. 2, էջ 202): Յետոյ՝ Վեդուեղն,
եղեբային նիթ... առ թաթակերտ եւ արճոցա-
ստի կհզակ, եւ առ ծիռ՝ արճոց (նոյնը՝ էջ
201-202): Վժմալ... որ պատում է ծիռ ոտքը
վերից եւ մասամբ ներքեւից (Ստ. Մալխասեան,
Շ. 4րդ, էջ 223):

Այսպիսով, բոլոր բառարաններում էլ պարզ
տեսած է, որ սմակաւորները մին եւ էլն են,
կհզակաւորները՝ արճոց շորքոտանիները, նը-
րանք, որոնք զոյգ կհզակ ունեն: Մինչդեռ ընկ.
Գարրիէլեանի մաս թուրք սկիտեր սմակաւոր-
ներ են՝ եւ արճոցները, եւ չարճոց էլները, եւ
կհզակաւոր այնքը: Քառնելով սմակ եւ կը-
րակ հասկացողութիւնները, ընկ. Գարրիէլեանը
իբար է խառնել իրարից շատ հեռու, բոլորովին
տարբեր կենդանիներ: Հետեւելով անուանի բնա-
ղէտին, նոյն սխալը կրկնում են նաեւ ուրիշները
եւ սմակաւոր կենդանիներ են յայտարարում
նաեւ ոչխարներն ու այնքը (տես, օր., Վերն-
ւանի մերձակայ շրջանների կաթնասունները
զիբբը): Այստեղ մեղք ունեն նաեւ մեր բառա-
րաններ կազմողները, որոնք նոյնպէս ջանք չեն
իւնայել խնդրելու կհզակ եւ սմակ բոլորովին
տարբեր հասկացողութիւնները: Ահա՛ կապի'տմիյ
սմակի, կհզակի, սմակաւոր, կհզակաւոր,
կհզակային, սմակային (տես՝ Ռուս-հայերէն
քառասուսոր նոր բառարանը): Եղա՛ւ: Գէ եկ ո-
րոշի, թէ՛ բոլորովին տարբեր ընտանիքների
պատկանող այդ կենդանիներից ո՛րն է սմակա-
ւոր, ո՛րը՝ կհզակաւոր, մինչդեռ այդ բանը յո-
վին պարզ է եւ ոչ մի տարակուսանք չի առա-
ջացնում մեր լեզուի հին բառարաններում: Ինչ-
պէս տեսանք, հետո՛ւ որոշակի դրել են, որ որ-
ժակաւորը միամաս (միասմակ) խոտանալան
է, կհզակաւորը՝ մէկէլ ունի կհզակ ունեցողը:

Ռուսը կապի'տմիյ կարող է առել եւ ոչխարի,
եւ ծիռն: Սակայն չէ՛ որ մենք ունենք եւ կը-
րակ, եւ սմակ բառերը, ուստի եւ հնարաւո-
րութիւն ունենք կհզակաւորներին (այն, ոչխար,
զիբ) եւ սմակաւորներին (մի, էլ) յիստանելու
իրար:

Աւելի զանաւորական քան է հասցունել զվերը
Հայացնելիս: Այդ բառի առաջին իմաստը ուս-
նելու է նշանակում է արեւմարբու, գիշատիչ կեն-
դանի, սակայն ուսուները անցնալուս գործ են ա-
ծել եւ այժմ էլ երբեմն գործ են անում նաեւ
առհասարակ կենդանու իմաստով: Մեր լեզուի
մէջ զոգանք պարտադրի կերպով գիշատիչ պիտի
լինի. ոչխարին, օրեակի, մենք զազան կոչել չենք
կարող: Այդ հաստատում է եւ ժողովրդի բա-
րասով, եւ գրական լեզուով:

Ահա՛

Զվեր 1. զազան, ջառագար, 2. զազան, զո-
գանաբարոյ, վալրազ, անազորոյն, անգուր
մարդ, զվեր է 1. վայրենի զազաններ, գիշատիչ-
ներ (մանուկն ու զալիս): (Դաղբային, Հիս-
կաւոր բառարան աստուերէն-հայերէն, էջ 393):
Վազան, պատառոց եւ գիշատիչ կենդանի (Բա-
ռագրքի Հայկապետն լեզուի, Ի հոստանդուպո-
լիս, 1841, Շ. առաջին, էջ 220):

Մէջ բերենք Հր. Ռճառեանի կարծիքն այդ
մասին: Նա գրում է Վազան (արճառը զգել,
կեն) վայրի շորքոտանի, որ ապրում է ուրիշ
կենդանիների մոտ. զերտաղծ (Արճառակո-
րտարան, Շ. 1, էջ 402):

Նայելով Արճառակո-
րտարաններում զվերը բացատրւած է այսպէս՝
վայրի, գիշատիչ կենդանի, կոտորի, արեւմար-
բու արարած (տես պրոֆ. Դ. Ն. Ռուս-հայերէն
լեզուի բացատրական բառարանը, Շ. 1ին, էջ
1063): Նայե կերպ նոր հրատարակւած Ռուս-
հայերէն քառասուսոր բառարանում արդէն զվերը
միայն մէկ իմաստ ունի՝ արեւմարբու կենդանի:
Նրա հին նշանակութիւնը՝ առհասարակ կենդա-
նի, որ կար ուսու լեզուի մէջ եւ արտացոլում
էր անցեալ դարի բառարաններում (Դալ, եւայլն),
հեղհեղէ վերանում է՝ տեղի տալով իր առա-
ջին եւ իսկական նշանակութեանը՝ զազան — ար-
եւմարբու կենդանի:

Կարծես թէ այստեղ երկու կարծիք չի կա-
րող լինել: Սակայն, տեսէք, թէ ընկ. Գարրիէլ-
եանը ինչ անհեթեթութիւնների է հասել՝ ուսու-
կան զվերը բառը բոլոր դէպքերում զազան թարգ-
մանելով: Նա գրում է՝ Վալլերը ոչնչացնում են
արճեղաւոր շատ վայրի զազաններ, օրեակ՝ եղե-
րուներ, այնեամենը, զարայններ, վայրի ոչխար-
ներ (նոյն գիրքը, էջ 154): Մի այլ տեղ գրում
է՝ Ռուսական զազաններից շատերը անում են
ուսուկալպէս սերմերով: Այդպէս է սկիտը... (էջ
128): Թարգմանիչը սկիտին անուանում է
Վժուրը զազան... (էջ 122):

Անհեթեթութիւն չէ՛ փառերեւ նաուերի սեր-
մերով սնուող անհզ սկիտին զազան յայտարա-

րեմ, Նոյնպիսի անհեթեթութիւն է եւ զազաններն զառաւելապէս սերմերովք անելը, երբ յայտնի է, որ սերմով օնուող զազան առնասարակ չկայ բնութեան մէջ. զազանները զառաւելապէս մօտի են անուամբ, Շարաւառներ. զՀարաւաճեցրիկեան կիսաշրջան կրծող Նուարիայի ՍՍԻՄՈՒՄ կիւրիային բնակացիներ. փորձերը ցոյց տուին, որ այդ գազանը... (էջ 106: Ընդգծումն իմն է — Վ. Ա.): Խօսքը հունարէն կուղղի մասին է, որից մենք բազմացնում ենք Սեւ-Ջրի եղէգնուսներում եւ որը բուսական մի շատ խնդր կենդանի է ու զազանային ոչինչ չունի իր մէջ:

ՎՄեն են զազաններին եւ ուղղահայեաց առաջամասն սահմանները, Այսպէս, Կենտրոնական Տիւնիսում, Ծովի մակերեսային 3000-4000 մետր բարձրութեան վրայ բազմաթիւ են զառաւելները, արեւմտեան, վայրի աշտերը, ուղիւսները: Այսպէս, բաւ ընկ. Բ. Գարբիէյաններ, զազաններ են Բէ՛ սոյնայինը, Բէ՛ դուրաւ-մկները (էջ 104): Մի այլ տեղ միերէ նախնիները զանապառային զազաններ էին (էջ 97): Երեւի մոնղոլ էլ էին, Երբ... ոչ ոք զազաններ էին՝ կր մոնղոլային, բաւ չէին խրեւելալու...

Քարակաւորները... սկզբում միջին մեծութեան զազաններ էին, — յայտարարում է Թարգմանիչը (էջ 95): Ենթադրւում է թարգմանիչը եւ խոսակցական կենդանուներ, զուգ է՛լ զազաններ զարժաք:

Չարմանային այն է, որ Թարգմանիչը նոյն տեղում զազաններ է անուանում եւ արեւմտաբուր գայլին, եւ անային սպորմիլի մկանը եւ փոքր պոնտական մկանը (էջ 105), Վեւիլ խոր ձեռն ժամանակ Նուստ գազաններին համար... (էջ 107): Խօսքը այնպէս էր եւ խոզերի մասին է:

Քրա քնորոշ է եսեւ... խոտակից գազաններին համար (նապաստակներ, ճաղարմիկներ, ուսպամիկներ մեծամասնութիւնը, եւայլն), (էջ 107): Թէեւ շատ եմ շրջապային արեւմտում եւ դաշտերում, բայց պիտի խոստովանեմ, որ կենտրոնում խոտակից զազաններ անտան չկամ...

Վրական թռչող զազաններ են միայն բազկաթեւիկները կամ չղիկները (էջ 122), ասում է ընկ. Գարբիէյանը, իսկ մենք կարծում ենք, որ նոյնիսկ արեւմտաբուր բազկին Վրական թռչող զազանը չի կարելի անուանել, ա՛ւր մեաց սպորմիլի չղիկը:

Շատ Թարգմանիչի, կայ եւ հատուկորէրայ զազաններին խոսքը: Ահա ՎՄեկ մօտ լըիւ չափով ստորերկրային զազաններ են խորագրերը, ցոյլը-Յերը, կուրամկները եւ կուրամկիկները (էջ 117): Թշուառ խորագրեր եւ կոյր ու անդամական մկներ, զգուշանք պիտակը մեզ է՛լ կպցրին:

Այդպիսով, խոսելով զազանն եւ զկենդանին հասկացողութիւնները, այդ դրքում կենդանուները զազան են դարձել, իսկ պատաստող հերաններով դիտուած յազանները եւ արեւմտաբուր զազանները՝ կենդանի (անս, օր., Թ. 66 էջերը):

Ինչպէ՞ս կարելի է առանց զայրոյթի կարգաւ, օրինակ, հետեւեալ սուղերը. Վնդերաւմերի բոլոր տեսակները արդիւնազարման գազաններ են (էջ 80):

Գունէ եղջերուներին խնայեցէք, ընկ. Գարբիէյան, ախր նրանք զենցկութեան ու անմեղութեան արեւոր են (մանաւանդ այնեամբ), ինչպէ՞ս կարելի է զազաններ համարել այդ կենդանիներին, որ եւ չքնաղ են, եւ անկեղծ... Իսկ զազանը չէ՞ որ պատաստում է, մասն է բերում ուրիշներին:

Եւ վերջապէս, մի այլ տեղ բոլոր կարգերին, բնականներին եւ անասնակներին պատկանող կենդանիները զիւրմիկն զազաններ են զարմել: Ահա՛ զազաններին որոշ խմբեր (պարկուսներ, կրծնողներ, սփռկուսներ, եւայլն), (էջ 26): Մի-Բէ՛ Թարգմանիչին յայտնի չէ, որ խոտակից կենդանուները եւ արմատապատու կրծող վրանոս ճաղարները զազաններ չեն: Խօսքը նրանց զվէլ է անուանում, սակայն կը լինի, որ մենք ես մեր ներկայ հայերէնով զազան անուանենք այդ սպորմիլի արարաններին: Այսպէս որ զազան կոչենք, իսկ ի՞նչ տեսն անաք բորենու եւ զայլին:

Այդպիսով, այդ դրքում ոչ մի արարած զազանն պիտակից չի ապաստել, սկսած չղիկներից, վերջացած գետամիկերով:

Վերջացնենք: Գազանը եւս, ի հարկէ, կենդանի է, ընկ. Գարբիէյան, բայց ումէն կենդանի չա զազան չէ՛: Նկատի աւելցէք, որ մեր Թարգմանած պատարգրերով գիտութիւն են ստորում հայ աւանդուները, էլ ինչպէ՞ս զանազանն զազանը ոչ զազանից, յօշոտը՝ կրծող ու խոտակից:

Հայոց լեզուի մեծագոյն մասնագէտներից ոչ մէկին՝ ոչ Արեղանի, ոչ Անտեանի, ոչ Մայիսահանցի մօտ դուք ակնարկ չէք դրած այն մասին, որ նապաստակներն ու կոշիկները զազաններ են: Տասնեակ բարբառներով խոսող մեր ժողովուրդը ոչ անցեալում, ոչ ներկայումս զազան չի կոչել ոչ մկանը, ոչ աշեմանին, ոչ էլ, ասուել եւս՝ ոչխարին: Արեւմտ էլ ինչու՞ հարկադրաբար մեր լեզուի մէջ մտցնել ժողովրդի կողմից մերժուած արտայայտութիւններ:

Վ. ԱՆՔՆԵԱՆ

Շ. Տ Ա Ս Ն Ա Պ Ե Տ Ե Ա Ն

ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄ ՍՐԲՈՒՅԻ ՏԻՒՍԱԲԻ

Սէ՛ր, սէ՛ր, սէ՛ր, այդ բառիմ մէջ ամփոփուած է
բոլոր էութիւնս:

«ԱՐԱՔՍԻԱ ԿԱՄ ՎԱՐԺՈՒՀԻՆ» (1887)

Գիտեմ, որ մոլութիւնը չ'ըմբռնիր առաքիճու-
թիւնը, եւ չի հաւատար վեհ վարմունքի, եւ սա-
կայն ես ճշմարտութիւնը կը խօսիմ քեզ:

«ՍԻՐԱՆՈՅ» (1884)

...Ձի օրեկն ասորիլ է:

«ՄԱՅՏՏԱՆ» (1886)

«Մայտա»յէն «Սիրամոյշ», «Սիրամոյշ»էն «Արաքսիա», Տիւսարի էջե-
րը փոխադարձորար կը լուսաւորուին, իրարմով կը բացատրուին ու կը հա-
տառեն այս տիկնոջ գրականութիւնը ընդունող ստեղծագործական գրողները:
Այս յօրինումը (սխիւթեմ) ընկերային է նախ, գաղափարական նաեւ ու,
մա'հաւանդ՝ բարոյական: Արդարեւ, Տիւսարի խօսք-մտածումը, իր որոշ չը-
փոթեցրէն ու չափազանցութիւններէն ալ անդին, միշտ կը յատկանշուի ան-
կեղծութեան զեղեցկութեամբ եւ արդար իրաւունքներու հաշւոյն մղուած
պայքարի սիրով:

Սրբուհի Տիւսար մեր աշէին կը ներկայանայ իբր աշն ազնիւ կիներ, ու
նորինտրեց խօսիլը լուէլէն, արտայայտուիլը՝ խեղճութեամբ ստրկանալէն:
Ան երբեք չսիրեց իր բառերուն հետ խաղալ: Տիւսար լաւ գիտէր, թէ յա-
ճախ կիներ ստրուկ է եւ «իւր բաժինն է լուսութիւնը» («Մայտա»): Ու գիտէր
նաեւ, թէ գրնութիւնը զեղեցիկ եւ ընտիր հանգամանքով մը օժտած է կիներ.

digitised by A.R.A.R.®

բայց բռնությունն եւ օրէնքը այս հանգամանքը խանգարեցին» («Մայնտ») : Այս մեկնակէտէն ճամբայ ելած, Տիւսարի գրականութիւնը աստիճանաբար համակարգեց իրեն յատուկ ենթակայական մտաշխարհը : Այսպէս, արդէն իսկ 1898ին, պոլսահայ կին մը կը խօսէր ինքնաճանաչումի եւ ազատագրման իր փորձառութիւնը :

«Երբ հաւաստութիւնը տիրէ երկու սեռին մէջ ... սուտը կը դադրի եւ ընկերութիւնը կը շահի հաւաստարկութեան մէջ, ինչ որ կը կորսնցնէ անանական ուժերու անհասարակութեան մէջ եւ այդ հաւաստարկութեանէն կ'արտադրի ներդաշնակութիւնը, ներդաշնակութեանէն յառաջդիմութիւն եւ յառաջդիմութեանէն ճշմարիտ լուսաւորութիւն, որ մտական եւ բարոյական ուժերուն ամբողջութիւնն է» :

Տիւսարի մօտ, գաղափարաբանութիւնը կ'ըլլայ տկար ընկերութեան մը բուժիչ սպեղանին եւ որ կը ծնի Պոլ մարշկուքեան մը տիւսաբեան մեծ երազը («պայծառացեալ շողողուն լուսով, խաղաղութեամբ, արդարութեամբ հեծհաւաստութեամբ...», «Մայնտ») : Գալիքին հիմը կը հանդիսանայ Սիւրճ, իր ամէնէն աւելի բիւրեղացած ձեւին տակ եւ այլապէս (մայրական, ամուսնական, որդիական, եւայլն...) : Անկա միայն կրնայ բանալ ընտելեան աստուածային լեզուն ու ասնիլ մարդ-էակը դէպի ապագայ բոլոր լոյսերը : Ահա հոս կարելի չէ լռել արդէն, թէ Տիկին Տիւսար քրիստոնեայ կին մըն է մանաւանդ, աստուածավաթ եւ աստուածասէր գերզգայուն սիրտ մը, որոշ միւթիք հակումով : Գրականութիւնը իրեն համար պայքարի միջոց մըն էր միշտ, բայց նաեւ, ինչպէս ինք կ'ըսէ «Սիւրանդը» ձօնով, ճորրագնացոյն տուրքս առ ճշմարտութիւն» : Այս վէպը, ձօնուած Տիկին Նազլը Վահանի («ափ... ճշմարիտ մօր»), վերջի վերջոյ կ'ըլլայ գեղ պարտքս երախտագիտութեան իմն», կամ՝ գորովանքի եւ բարձր սիրոյ արտայայտութիւն : Տիւսարեան դիրքը, որմէ անպակաս է գերիշխող յուզումի տարրը, Բարին ու Փեղեցիկին նուիրուած, անոնց հաշտոյն աշխատող ազնուագոյն գործիքն է (1) :

Սրբունի Տիւսարի գրականութեան բնորոշող նկարագիրներէն մէկն իր պատկերած Բարին եւ Չարի ուժերու յաւիտենական պայքարն է : Տիւսար խորապէս կը հաւատար, որ իր գրականութեամբ կը ծառայէր արդարութեան դատին, եւ թէ՛ ապագայ սերունդներն ու դարերը միայն պիտի ըմբռնէին զինք : «Սիւրանդը» մէկի յառաջաբանին մէջ կը գրէ. «Յոռւոյն եւ լաւին գիտութեամբն է՝ այսինքն մարդկութեան ամէն գոյներովը ներկայացնելով է, որ կենաց ուսմունքը կ'ըստացուի» : Այսպէս, Տիւսարի հերոսներէն Մայտա երկնային ներկայութիւնն է այս աշխարհիս վրայ, մինչ վէպի մէկ ալ տիպարը, Հեռիքա, «Մատան մ'է» : Սիրանոյ՛՛ «ստաքիներութեան հրեշտակ է», «հրեշտակ սիրոյ», «սիրոյ մարտիրոսն» : Գալով Արաքսիայի, իր «հաճութիւնն է» ու քարեղծութիւնը իւր հոգւոյ սնունդն էր : Գրագիտունիին եւ զինք ցոլացնող կիններուն համար («Մայնտ», «Սիւրանդը», «Արաքսիա») միակ նպատակը կը մնայ քարժմանալ մինչ ցգեղեցիկ եւ ցճմարտութիւն» («Սիւրանդը») :

Տիւսարեան վէպը, հիմնուած բարոյական յստակ սկզբունքներու վրայ, ծնունդ կու տայ ճերմակի եւ սեւի անտեգիտալի բախումին. Տիւսարի երեք

վէպերը կը զարգանան սեւ-ճերմակ խաղի մը ընդմէջէն, որ ամէնէն աւելի կը պատկերէ այս գրականութեան խորհրդանշական ալի իրականութիւնը, ինչպէս նաեւ անոր բարոյական գրոյթ-մթնոլորտի հիմնական մէկ երեսը: Կ'ըսէինք, թէ Տիւսար քրիստոնեայ կ'ընէ մանաւանդ: Տարաբախտ Տուր-նի Հաւատացեալ Մայրն(2) եւ ազնուաշուք Տիկին Նազը Վահանի ոչ նուազ արժանի Զուակը կ'երգէ առ Աստուած, իր կին տիպարներու բերանով, իր սէրերը, իր գոյութիւնը, իր էութիւնը, որ Անկէ է: Տիւսար կ'ըսէ, թէ յաճախ սիրտը, երբ բացուի ու սիրէ, կը բարձրանայ դէպի աստուածութեան բացարձակ ու սքանչելի ընկալումը: «Սիրտը նախազգացութիւններ ունի, զորս ի դուր կ'ուզէ բանականութիւնը մեկնել» («Սիրամոլ»): Տիւսարեան զգայուն գիրը այդ գիտակցութիւնն իսկ է, անոր յայտնաբերումն ու պատմումը:

Հոս հարկ է ճշդել, որ Արաքսիաներու, Մայրաներու այսպէս ըստած՝ ֆիւմիւնիզմը այն «հարկու» երեւոյթը չէր, որ կը կարծէին հոն գտնել տիկնոջ ժամանակակից կիներ եւ, մա'նաւանդ՝ այրեր, ոչ ալ այն «կրծող որդը», որուն կ'ակնարկէր Արշակ Ալպոյանեան(3), այլ՝ իզական սեռին սահմանուած մեծ գերին եւ մարդկային ընկերութեան բարորդութեան համար արժանազուած խօսք: Տիւսարի իւրայայատկ ֆեմինիզմը աւելի նման է բարոյական առաքնութեան մը, որ կը ժխտէ վերահաստատել կիներ, եւ ուրեմն այրը՝ իր կարելի լատագոյնին մէջ: «Սիրուելու համար պէտք է սիրել եւ յարգել» («Սիրամոլ»), քանզի «Սիրտը իւր բաժինը կը պահանջէ միշտ» («Արաքսի»): Պէտք է սիրել գիտնալ, որպէսզի իրականանայ իսկական ֆեմինիզմը, ճշդագոյն իր մեկն մէջ, եւ ոչ երբեք այլանդակ ըմբռնումներու եւ արտաքին շարժումներու վտանգաւոր եւ մաշեցնող խաղով:

Տիւսարեան աշխարհի երկու ծայրագոյն բեւեռներն են Մայրութիւնն ու Զուակի ուժը: «Սիրամոլ» վէպի մէջ նկարուած Տիկին Հայնու կրկնապատկեր մը կը թուի ըլլալ ճշմարիտ մօր, այսինքն՝ Տիկին Նազը Վահանի: Վէպի ձոնին մէջ կը կարդանք. «Ի Տիկին Հայնու ոչ թէ քու խորատոյգ միտքդ, ոչ թէ քու թափանցիկ դատողութիւններդ, ոչ թէ քու լուսաւորեալ դադափաներդ կը ջնանայի անձնաւորել, այլ միայն մայրենի սիրոյդ գերազոյն բարձրութիւնը, եւ անձնուիրութեանդ անհուն վսեմութիւնը...»: Մայրութիւնը կը վերածուի ճշմարտութեան ծառայելու ազնուագոյն մեկն-րէն մէկուն եւ կը զգենու բարոյական անփոխարինելի տարազ, ընկերայինէն ալ անդին՝ դիցարանական, խորհրդանշական առումով: Տիւսարի համար, իր մօր պատկերին գէժ յանդիման, տակու կը պայծառանայ ճշմարտեղ քու անբիծ կենացդ՝ զոր գովելի գործեր զարգաբեցին: Դու գծեցիր ինձ ուղիւն, որ կը մտնէ աշխատելու, լուսաւորելու, օգնելու եւ ներելու համար: Ի՞նչէ՛ք թէ կարողանայի, Մայր, յառաջանալու այդ գեղեցիկ ճամբուն մէջ՝ ուր դու ընթացար անխնջ յարաաւելութեամբ: Ի՞նչէ՛ք թէ հոն ամբապինդ կենայի, եւ օր մը...»:

Նոյն այս վէպի յառաջաբանին մէջ, Տիւսար կը հաստատէ իր ամուսնութեան մասին ունեցած ըմբռնումը, իբրեւ Մայրութեան եւ Զուակի Սիրոյն միջեւ կայած կենսական օղակ: «Ամուսնութիւնն ընկերութեան հիմն է ուրեմն, եւ ամուսնի մէջ միարանութիւնն ընկերային բարեկարգութիւնը կը ձե-

ւացնէ, ինչպէս եւ բարոյականութիւնը սիրոյ հիմն կը հաստատէ: Ուր որ սէր չկայ, պարտականութեան զաղափարը կայ պարզապէս, եւ միայն այդ զաղափարը ամուսնական յարկին ներքեւ կը ներկայէ մարմին մի առանց հոգւոյ՝ այսինքն կենաց կմախքը: Այսպէս՝ Պարզ է ծրագրիս, մի է նպատակս, կրնն ամուսին: Մեծ է հաւատքս, վասն զի համոզման մի վրայ հիմնուած է: Մեծ է քաջութիւնս, վասնզի պարտականութեան զաղափարէն արտաշնչուած է: Ինքն, ինչպէս կը կարծեմ, արդար զատ մ'է վարածս, ճշմարտութեան խոնարհագոյն պատուհաններէն մին եղած պիտի ըլլամ, որով եւ տկար ժոյնիս տկար արձագանգը դուցէ գոհունակութեան մըմունջ մարմնցնէ օր մը ողջամիտ մտաց ու ազատ եւ արդարասէր սրանբաւ մէջ:

Հոս յիշուած տողերու իբրեւ երկրորդ եւ զուգահեռ արձագանգ կարելի է կարգաւ «Արաբսիա կամ վարժուիիմ» վէպի (1887) ձօնը (սկսնակը «Երկու ծառի մէջ»)։ Կրկին անգամ կը յայտնուի այն բարձր ու վսեմ գաղափարը, որ զրազիտուհին ունէր իր սեռական երեւոյն հանդէպ։ Այսպէս կը խօսի իր աղջկան՝ Տոբինին։— «Էկեր դու քեզմով եւ սեռիդ արժանապատուութեամբ։ Բարոյապէս դոյն մ'ունեցեր, ու այդ դոյնով ապրէ մինչ ցվերը կենացդ։ Յանժամ պիտի գտնեմ ի քեզ փոխարինութիւնն այն տնայաւ մայրենի սիրոյն, զոր ձօնած եմ քեզ, զաւակդ իմ սիրելի»։

Տիւսարի իրերայաջորդ երեք վէպերը մէկը միւսին թէ՛ կրկնապատկերներ են եւ թէ ամբողջացուցիչ տարրեր։ Իրարմով հայելիանման կը լուսաւորուին, հաստատելու վերջնականօրէն զրոգի յուզականութեամբ տրոփուն մտաշխարհը, որն առաւել՝ որոշ իդական թախիծով եւ արդար պահանջատիրութեամբ լեցուն՝ խոր ու բերեղացման համբուն մէջ աշխատող ընթացքներ շարունակէ։ Այս ամբողջ շրջանակի նպատակը մնալով՝ Սէրը, որ ամէն ինչ է եւ որմէ կու գայ ամէն բան։

Դուստր, Կին եւ Մայր, կ'ամբողջանայ շրջանակը, ստեղծելով մշակոյթ, արժէք եւ, ուրեմն՝ կեանքն իսկ իր յարատեւ շարունակութեամբ։

Տիւսարի գրականութիւնը, վիպական կառոյցներու միջնորդութեամբ, իմաստի մը, իմաստութեան փնտրութիւն է։ Իմաստութիւնը, ո՛ր ալ ըլլայ, զոյգ եւ բաղկացուցիչ երեւոյթով կը ներկայանայ զինք հետապնդողին, մարդկային եւ աստուածային։ Հոս կարծես նաեւ կը քակուի այս տիկնոջ գրականութեան կարեւոր հանգոյցներէն մէկը։ Յէրը, իր սեռին հանդէպ Տիւսարի ցուցաբերած ազնիւ ու միանշանման խոր տեսլականը, ինչպէս եւ Գեղեցիկին ու Բարիին նկատմամբ անոր անսակարկ հաւատքը, որ զրեթէ միաթիւ տարրութիւն մը կը ստանայ յաճախ, այս մակարդակին է, որ կ'իմաստաւորուին։ Անմնայէս չենք կարծեր, թէ Տիկին Տիւսար կը մտածէր օղային, «Էլուսնային» (Օլական) տուեալներու հիման վրայ։ Ընդհանրապէս անոր գրականութիւնը կը պատկանի մտա-զգացական, խորապէս անմեղական եմքականական ու նաեւ անանմեղական-առարկայական, կեոյական յոյզերով առցուն կառոյց-ներաշխարհի մը։

Տիւսար երբ կը գրէր, ինքզինք բնականօրէն կը զետեղէր այն դրոյթին մէջ, որ իր ստեղծածն է, իր ապրածը. միաժամանակ ան կը ճշդէ իր յարաբերականութիւնը ստեղծուած արտաքին գոյութեան մը հետ (Ֆիզիքական միջավայր, միւս սեռին հետ իր կապ-յարաբերութիւնը, ընկերա-բարոյական

այլևայլ տարազներ, մշակութային կառույցներ, շրջանի անդիտակից ենթա-
հող, եւայլն...) : Այսպէս, ան կը գծէ իր տեսակետը, որ, ըստ մեզի, կեն-
դան վաւերական մօտեցում մըն է՝ իդական սեռն ու մարդկութիւնը մտա-
հոգի հարցերուն, իր իսկ վէպով : Արտաքին աշխարհի հետ այս յարաբե-
րութիւնը (relation) կը համապատասխանէ երբեմն որոշ ըմբռնումներու եւ
կառույցներու նպատակաւորմար ջնջման եւ ուրիշներով փոխարինման : Յա-
րաբերութեան այս կազմաւորումը կ'անցնի այն փոխ-յարաբերական կապե-
րէն, որ դրողը, Տիւսար, ունի մարդոց հետ ընդհանրապէս, բայց առաւե-
լաբար (գիտակցօրէն թէ անգիտակցօրէն) արական սեռին հետ : Այս կազմա-
ւորումը անպայմանօրէն կ'ընդգրկէ ուրեմն տիկնոջ ներաշխարհ-անգիտակե-
ցը, որ ինքնին էտաւորն է հունաւորութեան, կարելի չեղուն : Ասկէ տեղին եւ
սյուսնեան գիտակցութեան, մշակոյթի եւ ընկերութեան պահանջած ծիրէն
ներք, աստիճան առ աստիճան կը բացուի Տիւսարի երկին համակարգը, այ-
սինքն՝ իր վէպերու ընկերա-բարոյական միջավայրը :

Կ'ըսէինք, թէ բարոյական փնտռութիւն է տիւսարեան վէպը : Կ'ուզենք
անցնիլ քիչ մը անդին : Եթէ գրագիտուն լծուած է աշխատանքի մը, որուն
կապէտը պիտի ըլլայ իմաստի յայտնաբերումը, կամ այլ ձեւով ըստած՝
տեսանկիւն եւ անտեսանկիւն աշխարհի իրականութեանց բացատրողութիւնը,
այս աշխարհը չի կրնար լոկ մնալ փորձառական եւ պէտք է որ յանգի
իրականութեան ճշգրտութեան եւ անտեսանկիւն գոյութեան կարելի նախը-
կադման : Այսպէս, փնտռութեան ու գիրը կը վերածուն իսկական գիտակցու-
թեան, Լաւապի Մարդկութեան մը զօրաւոր բաղձանքին եւ, անխուսափե-
լիօրէն, Աստուծոյ վերջնական տեսութեան, յայտնութեան : Տիւսարի ներաշ-
խարհը բաւական մը զարգացած է արդէն՝ ընդունելու իր մէջ (իր վէպերու
ճամբով) այն բանալին (համակարգը, որուն գլուխը կը կանգնի Սէրը), որ
միայն կրնայ բանալ բոլոր պատկերները ու խօսիլ ճշմարտութեան լեզուն,
գիրէն ալ յետոյ : Գիրքը, վէպը, նիւթական հիմունքն են հոս այն այլ վայ-
րին, որ «ճշմարիտ լուսաւորութիւն» է, կամ՝ անմահութիւն եւ աղօթք :

«Ոչինչ այնչափ անբարեկամ չէ, քրքան կնոջ մը սիրտը, զի անյատակ
է այն» («Սիրանոյշ») :

Սրբունի Տիւսարի գրած ամէն մէկ տողին մէջ ուժգնօրէն կը բարախէ
«կնոջ մը սիրտը», որ փոխադարձ արձագանդներու գիտակցում եւ նոյն ա-
տեն խորապէս զգացական ու մաքուր սենեակ է, ուր կը տիրէ տենչանքը՝
իբր նրբազգած եւ յաճախ մեղամղձոտ լար : Այս ոչ-նիւթական վայրը, գրե-
թէ անհասանելի լուսաւոր գաւառ, արտաքին կը ծնի «եղկնային նուազ մը»,
«Սիրանոյշ», որ բաժնուած ոչ չէ, զարգը ու միտքարող երգ, խորհուրդ-
ներու մէջ աճող «արտաքին ճանակցութիւն» («Մայտա») : Տիւսար չէր կըր-
նար լռել, ան պէտք էր պոռար, թէ «կինը սիրտ մ'ունի եւ թէ անով երջա-
նիկ է կամ ասկերջանիկ : Որքան սակաւաթիւ են այս ճշմարտութիւնը հասկը-
ցողները» («Մայտա») : Հոս ակներեւ է քննադատութիւնը, թէ եւ լռելայն,
բողոքը նաեւ, բայց չի կրնար Ուրիշ տեղ Տիւսար աւելի եւս քաջ է, երբ կ'ը-
սէ. «Բայց մարդ մի, որ չգիտեր իւր կինը պատուել՝ իւր դէմքն իսկ ցեխով
կը մրտաէ» : Ահա ինչու «Ամուսնութիւնն երկու հոգիներու միջեւ առերբ դաշ-
նադրութիւն մ'է...» («Սիրանոյշ») :

Ահա կին մը եւ իր գրականութիւնը, ուր ամբողջ տիկնոջը կը բեր-
րեղանայ եւ կը փայլի մարգարտանման, իբր մեծին փոքր ու գտնուած ման-
րաշխարհ : Տիկին Տիւսարի բողոքածը իրեն կու գայ ուղղակիօրէն իր սրբ-

տէն եւ իր բացարձակի հոգի ու անկեղծ պահանջէն: Իրականութեան սկզբը մնաւ ինքնին, որ կը գրուին, ուրեմն՝ կ'ապրին, կը շնչեն: Տիւսարի գրականութիւնը ամէնէն աւելի փնտռելու էր գէթ մօտիկ պատասխանները այն հարցումէն՝ հարցերուն, որոնք կը ծնէին իր հետաքրքիր մտքին, իր կշիռական ներթափանց եւ շատ զգայուն էութեան, իր ճշմարտին դէմ ծանօթ եւ անհղծ սրտին մէջ, պատասնելութենէն մինչեւ երիտասարդութիւն, երիտասարդութենէն մինչեւ հասունութիւնը:

Սրբուհի Տիւսարի խիզախ հերոսուհիները չեն կրնար դիւրին սիրուիլ: Անոնք շատ քան կը ուստեն մեզմէ: Թէեւ միշտ կարելի է (դժուար չէ) որանդիլ իրենց երեմն չափազանցեալ կեցուածքներէն ու որոշ խօսքերէն, ոսկայն այս կիներն ու աղջիկները չեն դադարի երբեք ներկայացնել լոյսի, զազափարի եւ սիրելու սիրոյն ճամբայ ելած արդարներ, որոնք, ի պահանջեւ հարկին, իրենց ճշմարտութեան ծարաւ անմեքը կը զոհեն ամէնէն իրական, ամէնէն բարի իտլանդիս:

Տիւսար մեղի կը պատմէ իտլականն ու Սէրը: Ան կը խօսի Մայրութեան անմիջական առաքելութիւնը, կը փառարանէ ամուսնութիւնն ու որդիական եւ ծնողական սէրերը, առանց վայրկեան մը մոռնալու զանոնք ի մատաւարել ընտելեան, ազգութեան եւ մարդկութեան ծիրէն ներս: Իր գրականութիւնը նման է բուրգի մը, որուն զազաթին կանգնած է Սէրը: Այս մեկնակէտէն, յաջորդաբար կը ստորաբաժանուին գեղարդոյն տարրի կենսական եւ աշխարհ տարբերակները:

Սրբուհի Տիւսարի գրականութիւնը սիրոյ հոգեղինացած արտայայտութիւնն է ամէնէն աւելի:

ՇՈՒՇԻԿ ՏԱՄԱՊԵՏԵԱՆ

Մարտ, 1980

ՆՈՒԹԵՐ

(1) Պարունտն եւ օէրը՝ ահա՛ աշխարհ, մին գտնուէ կ'արծաթէ: Մէքը երկնային խոհական մ'է արուեստին ներգործութեամբ. եկ արուեստն՝ սիրոյ ազգեցութեամբ առեւհոթիւն է՝ («Արամայի»):

Վերապալտ զգրոցի ազգեցութիւնը շատ զօրաւոր է Տիւսարի մօտ: Յ. Յշական կը գրէ. «Յ. Վահանթեան ռոմանթիք մըն էր մտքով, հոգիով, պատրաստութեամբ, կանգնուի» («Համապատկեր արեւմտեան» զրահմանութեան», շտրբորդ հասար, «Ինչպի իրապաշտանք», Երևան, 1956, էջ 493):

(2) «... բայց գիտենք, որ իր աղջիկը իր հոգիին կեդրոնն էր, իր «ապաստանը»...» (Յ. Յշական, նոյն տեղը, էջ 493):

Վեր մէջ մայրը կենդանի եւ զբաղակն աւելի զօրաւոր եղաւ: Սիրոյ իր աղջիկը ա՛մէն բանէ վեր, հոգեց առեւ ամէն ինչ, որ ունէր իր մէջ բարձր ու գեղեցիկ, եւ երբ ամէն բան ամփոփեց անոր վրայ, իր հոգիին բոլոր ազնուութիւնները, իր արուեստին բոլոր գիւթութիւնը, իր մտքին բոլոր գեղեցկութիւնը եւ իր սիրոյն բոլոր հրաշալիքը, մահը եկաւ իր գրկէն առաւ իր Տոգիւնը, իսկ Տոգիւնն ալ իր հետ տարաւ ամէն ինչ, որ մայրը առեւ եր իրենք: Զապէլ Ասատուր (Սիրիլ):

Տիւսարի վէպերը կարծես կանխազգացուած մեղով կը խօսին Տոգիւնի ապագայ դժբախտութիւնը: Տիւսար այլեւս չգրեց աղջկան մահէն ետք:

(3) Տե՛ս, Արշակ Արթուրյանի, «Ուսումնասիրութիւն Սրբուհի Տիւսարի», Վենետիկ, 1901, էջ 49:

Երգահան ու խմբավար Ալուա Պատմագրեանի այս պոստիկ յուշը քստնական թուականներու Յաւերեցի գրական ու քաղաքական կեանքի ելեւէջներուն վրայ նետած պոստիկ լուսերուն առնթքէ՝ հետաքրքրական է մանաւանդ իր մէջ հակադրութիւնները, մասինները, Ստամբուլները եւ հոմոնարներու պատերէն քաղաւած անհեթեթութիւնները սրեւէ կշիռ չեն ներկայացներ հաս. Աստուծոյ ոգիւորութեան պտուղներ չեն, ցուցական տուրքեր են: Իր սիրտը միշտ կապուած միայն նայիրեան աշխարհին:

Քեան առանց Հայաստանի, եայ ժողովրդի, առանց տաղ-քննանայի, առանց քեանդարացի եւէ կարա՞մ ապրել:

Այս վիճակը պէտք չէ անպայման վերագրել արտագնամանեան լեզուններուն ու կենցաղային երեսօթներուն անհաղորդ ըլլալու իր կացութեան. իրեն ծանօթ լեզուն խօսող մարդոց միջավայրին մէջ եւս Պարենց շնորհով կ'ըլլար, ու կարճ ժամանակ մը ետք, նայիրեան կարօտը կը տանջէր զինք: Մանօթ են իր նամակները:

Ե... Բացի այս ամէնը՝ սիրտն այս տարի չի կոչուում Մոսկովիմ, սիրտն ծրարում է եիմա նայիրեմ:

Ուրիշ նամակի մը մէջ:

Քեան արդեն Մոսկուայում եմ գտնուում, քայց սիրտն չի կոչում Մոսկովիմ, սիրտն ուզում է ձանգուի ափերը եւ ձայնիմ զուգնան:

Կարօտը մօտ կը կազմէր Պարենցի տարերքին ու լեզուի կ'առնէր նոյնիսկ Հայաստանի պարտին չնշած պահերուն. Քեմ կարօտած որտի եամար ոչ մի ուրիշ հեթեթ չկայ:

ՄԻ ԱՆԱԿՆԿԱԼ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

Այդ օրերին Բեռլին այցելող կամ նորիկ ուսանողներին իմ հասցէն էր տրուում՝ որպէս Ուսանողական Միութեան նախագահ, քաղաքի տեսարժան վայրերը առաջնորդելու, կամ՝ զանազան ձեւակերպութիւնները լրացնելու համար:

Մի առաւօտ քնակարանիս զանգակը հնչեց. դերմանուհի տանտիրուհիս, որի մօտ սենեակ էի վարձել, շտապեց դուռը բանալու: Քիչ յետոյ նախասենեակում լսուեց հայերէն բարձրաձայն խօսակցութիւն: Շտապեցի դուռն եւ տեսայ միջնահասակ, նիւար կազմուած քով, շատ անխնամ հազնուած մի երիտասարդ, որ փորձում էր տանտիրուհու հետ հայերէն խօսել: Երբ ինձ նկատեց, դարձաւ ինձ՝

— Այ տղայ, դո՛ւն ես Ալուա:

Դեռ չէի կարողացել ինքս ինձ հաշիւ տալ, թէ ո՞վ կարող էր լինել այս տարօրինակ անծանօթը, որ առանց իրեն ներկայացնելու այսքան անպաշտօն կերպով էր խօսում ինձ հետ, երբ նա յարեց.

— Էս ի՞նչ դժուար բան է, որ սրանք ո՛չ հայերէն են խօսում եւ ոչ էլ ռուսերէն:

Անծանօթ այցելուիս առաջնորդեցի սենեակս. չէի կարողանում իր ինքնուրիշը հասկանալ. ձախողած ուսանողի կամ անյաջող արհեստաւորի տեղ կարելի էր զննել՝ դատելով իր արտաքինից եւ շարժումներից: Մի քանի հապճեպ նախադասութիւններով տուեց Մարդկային իր ստացած տպաւորութիւնները, որոնց միջից կարելի եղաւ նկատել լայն դարձացման եւ ուշիմ դիտողի իր յատկութիւնները:

— Բա իսկի չես հարցնում, թէ ե՞ս ո՞վ եմ, եւ ի՞նչ դործ ունեմ քեզ մօտ:

— Վստահ էի, որ ինքդ քեզ կը ներ-

կայացնէիւր, քանի որ այդքան մտերմօրէն մօտեցար ինձ:

— Ես Ձարենցն եմ:

— Ձարենցը, Եղիշէ Ձարենցը, — ասացի ես, տեղիցս վեր ցատկելով եւ երկու ձեռքերից բռնելով, — բայց ինչպէ՞ս, որտեղի՞ց ընկար այստեղ...

— Հլա մէկ նստիր, կը պատմեմ. ինչո՞ւ էդպէս զարմացար. միթէ էդքան զարմանալու քա՞ն է ինչո՞ւն դալը... Հլա փարիզ էլ պիտի գնամ, Լոնդոն էլ: Աւրտրիան եւ Իտալիան տեսայ: Վենետիկը շատ սիրեցի. էնտեղ Աւոյին հանդիպեցի, մեր Իսահակեանին: Շատ երկար խօսեցի հետեւի պնդեցի, որ անպայման Հայաստան դայ: Խոստացաւ, բայց կատակածու՞մ եմ. իր հին հասկացողութիւնները Հլա պահել է: Հաւատացրի, որ Հայաստանում ամէնքը շատ յարգանքով եւ պատիւներով կ'ընդունեն իրեն:

Հանեց իր ձիառուփը, միջից վերցրեց մի ծխախոտ եւ մինչեւ վառելը մատիտով տուփի ետեւում դրեց ինչ-որ բաներ, յետոյ կարգաց իւրովի:

Կապիլ Եւ Եմեմուս Թելիքով
Իմ կեանքը դիտարկելու կ'եմ սկսում...

Կարդաց եւ տուփը գրպանը դրեց:

Այսպէս խօսել Հայաստանից, Աւրտրիայից, Իտալիայից, Պոլսից եւ մի քիչ ամէն բանից: Շատ հաճոյք ստացաւ, երբ իմացաւ, որ ես բաւական ծանօթ եմ իր գործերին. յիշեցի նրա Պոլսում եղած ժամանակ գրած «Ալիմ ու Լեմինը» պոեմը:

Խնդրեց, որ դուրս ելնենք՝ ջաղաքի տեղաթափման վայրերը պարտելու եւ մի քանի գնումներ անելու համար: Մի րոպէ ընդառաջեցի եւ միասին ելանք փողոց: Այդ ժամանակ Բեռլինի փողոցներում դեռ տրամվայները երթեւեկում էին. յետոյ է, որ փոխարինուեցին օքսպիլտնեքով եւ տրիլիքիւններով: Տրամայինների տանիքի վրայ նստարաններ կային՝ խճողումի ժամանակ օգտագործելու համար:

— Բարձրանա՞նք կտուրը, բարձրանա՞նք կտուրը, — ասաց Ձարենցը՝ տրամվայի վրայ ցատկելով:

Բարձրացանք եւ տեղ դրաւեցինք տրամվայի տանիքի նստարանները վրայ:

Ձարենցը երեխայի պէս ուրախացաւ եւ սկսեց շատ բարձր ձայնով, ձեռքերի լայն շարժումներով իր ապաւորութիւնները պատմել անցորդներին, խանութներին եւ փողոցների մասին, երբեմն էլ տեղից վեր ցատկելով:

Բոլորի ուշադրութիւնը իր վրայ էր կենտրոնացել. քիչ յետոյ ինքն էլ անդրադարձաւ եւ ասաց.

— Էս ի՞նչ են ամէնքը մեզ նայում:

— Մեզ չեն նայում, Ձարենց, քե՛զ են նայում, — ասացի ես:

— Վա՛յ — բացառաւիշեց զարմացած, — ինձ կ'ընդունեն կարծում, թէ մասխաւրա:

Հասկացրի, որ մի քիչ ցած ձայնով խօսի եւ ձեռքի շարժումներն էլ մի քիչ չափաւորի: Միծաղեց եւ ձայնը իջեցրեց:

Քիչ յետոյ ցած իջանք տրամվայից եւ մտանք մի դրամատուն, որտեղ նա իր մօտի օտար դրամները դերմտնական մարկի պիտի փոխէր: Դրամատանից դեռ դուրս չեկած՝ ասեայ, որ Ձարենցը ինձ թողեց եւ վերադարձաւ այն կիշէն, որտեղ դրամները փոխել էր եւ մի քանի րոպէից յետոյ վերադարձաւ եւ միացաւ ինձ:

— Ինչո՞ւ վերադարձար, ո՞ւր գնացիր, Ձարենց, — հարցրի հետաքրքրութեամբ:

— Էս հարիւր մարկանոց թղթադրամներից մէկը մանրեցի:

— Բայց ինչպէ՞ս հասկացրի:

— Ինչպէ՞ս, շատ պարզ կերպով. հարիւրանոցը իրեն տուի եւ ասացի՝ էս մէկը Խուրյա տուր... մարդը հասկացաւ եւ մանրեց: Էս շան տղերքը ամէնքը Հայերէն հասկանում են, բայց չեն ուզում խօսել, — ասաց ու սկսեց ծիծաղել ինքն իր խօսքերի վրայ:

Ճանապարհին յաճախ տեղի-անտեղի կ'ընկնում էր վերելի բանաստեղծական երկառղը եւ կարծես ճիղ էր անում յաջորդ տողերը գտնելու համար:

— Երկար պիտի մնա՞մ Եւրոպայում, — հարցրի:

— Ձէ, չեմ կարող. արդէն քանի ամիս է, որ դուրս եմ եկել Հայաստանից եւ

արգէն սկսել եմ կարօտել:

— Այդքան չճշտ. հապա եթէ դնաս Փարիզ եւ շատ հասնես ու շուտեմ վերադառնալ, այն ժամանակ ի՞նչ կ'ասես:

— Այն ժամանակ կ'ասեմ, որ Չարենցը մեռաւ: Ա՛յ տղայ, ի՞նչ ես ասում, ես առանց Հայաստանի, առանց Հայ ժողովրդի, առանց սաղ-քեմաժանի, առանց Քիւմուրքի հէջ կարած ապրեմ...

Ու մի պահ մտածելուց յետոյ շարունակեց մտովի եւ խոհուն.

— Ի՞նչ է ձեր էսանդի կեանքը. շան կեանք, շան կեանք: Միշտ օտար, միշտ անհարադատ միջնադարում հէջ մարդ կարա՞յ ապրի: Երկիրը օտար, մարդիկ՝ օտար, լեզուն՝ օտար. օտար, օտար, մարդ կը մեռնի էս օտարախոսից: Ինչ ինչ կեանք է մեզանում, տեսնե՛ս. ամէն բան հարադատ, ամէնքը մտերիմ. ախպէր տղերք են ամէնքը:

Ճաշից յետոյ մի քանի բուլի ինքնամփոփուեց, հանեց ծխախոտի, աշքն ընկաւ երկաթին եւ նորից արտասանեց մտովի.

Կապել ես անանում քեկերով

Իմ կեանքը դեռատի քն կեանքիմ...

Իրեն դիտել տուի, որ այդ օրերում Հայաստանում տիրող պրոլետարական գրականութեան շարժման հետեւեցող ստեղծուած մտայնութեան շատ չէր պատշաճում նման լիբրեական մտածումը, մա՛նաւանդ՝ որ ինքն էլ այդ շարժման զեկաւարն էր:

— Չկարծես, որ այս մտայնութիւնը մշտապէս կը մնայ: Հրդեհուող անում գտնուողները երկու մասհոգութիւն կ'ուենան — փրկել իրենց կեանքը եւ յետոյ՝ հանգցնել կրակը՝ առանց փրկելու համար: Երբ այս երկուսը կը լինեն, անում նորից կը սկսի խաղաղ եւ ուրախ կեանքը: Նորից կը հնչեն ուրախութեան երգերը,

մանկան կանչը, խիստ ու ծիծաղը: Այդպէս նաեւ մեղ մօտ. մենք զեւ հրդեհի սպառնալիքի տակ ենք. ծուխն ու բոցը չըջապատել են մեզ: Երբ մենք վերջնապէս կը փրկենք մեր տունը, նորից Հայաստանում սաղն ու քեմաժանէն ձէն ձէնի կը տան, նորից Հայոց կուսանք իրենց ուրը կ'երգեն ասելով՝

Կապել ես անանում քեկերով

Իմ կեանքը դեռատի քն կեանքիմ...

Ասեց եւ լռեց: Ժամանակ էր ելնելու: Մի քանի այցելութիւններ, պնտմներ եւ՝ մեր օրը վերջացաւ: Ժամադրուելիք յաջորդ օրուայ համար, որպէսզի իրեն կայարան առաջնորդէի: Գնում էր Փարիզ, անհամբեր էր ու ջղային: Մեկնելու օրը հազել էր մի երկար վերարկու, շնայած ամառային տաք օր էր: Երբ այս մասին իրեն յիշեցրի, հանեց վրայից եւ զցցց թեւին: Ինձ այնպէս թուաց, որ հին մրտերիմներ էինք եղել եւ հիմա բաժանում էինք: Ինքն էլ յայտնապէս յուզւած էր երեւում. բայց հաւանաբար տարբեր պատճառներով: Երբ զնայքը պիտի շարժուէր, պատուհանից ինձ դիմելով ասաց.

— Նախ հանգցնե՛ք հրդեհը, որից յետոյ Հայաստանում նորից կը հնչին երգն ու ծիծաղը:

Դրա վրայ ես աւելացրի.

— Եւ կուսանք Հայոց նորից կ'երգեն՝

Կապել ես անանում քեկերով

Իմ կեանքը դեռատի քն կեանքիմ...

Ժպտաց զոհունակութեամբ, որ իր թեման անգիր էի արել:

Ձգիտեմ հետազայում Չարենցը ընդարձակե՞ց այդ թեման, թէ ծխախոտի տուփի հետ յաջորդ օրը նետեց, ինչպէ՞ս սովորութիւն ունէր անելու:

ԱՇՈՏ ՊԱՏՄԱԳՐԵԱՆ

ՄԱՆ՝ ԲՈԼԱՆ ՊԱՐԹԻ

ԲՈԼԱՆ ՊԱՐԹԻ

Երկուշաբթի 25 Փետրուարի կէտքին, երբ Բոլան Պարթ դուրս կու գար աէ դէրոյ փողոցի Հոյակաւոր Վարդէի սր Ծրանաշէն, փոքրիկ բնակարանէ մը անուշադրութեամբ իր անիւններուն աակ առաւ մայիկերին կանդան մեծ մատուրականը՝ փշրելով անոր ոսկորները:

Ձգալագիրի վիճակէ մը մէջ Հիւանդանոց փոխադրուած քննադատը շուրջ մէկ ամիս մեաց ժահագունէ մէջ: Բժշկական մասնաշառուկ գուրգուրանքը միմիայն նախալից անոր ժահագունի երկարուճման: Պարթի կենսաբ փրկելու բոլոր ճիգերը ապարդիւն անցան եւ ան իր վերջին շունջը փշեց 28 Մարտին:

Բոլան Պարթ ծնած էր 12 Նոյեմբեր 1915ին:

Փարիզի մերձակայ Երպուրի քաղաքին մէջ: Վաղ երիտասարդութեան կը վարակուի Թոքախտէ, որ զինք անկողին կը դաժէ երկար ժամանակով մը:

1934ին կը պաշտօնավարէ Պաշտօնակալ, իսկ յաջորդ տարին Աղեքսանդրիայ Համալսարաններուն մէջ: Ապա, կը վերադառնայ Ծրանա եւ կը շարունակէ դասասանդիլ զոնադան կրթական Հաստատութիւններու մէջ՝ մինչեւ 1962, երբ տընօրին կը Նշանակուի Վեբոյ փրակի մէջ Կոթէ-Թիտոյի: 1978ին կը դասաւանդէ Վերջէի մը Ծրանաշէն մէջ՝ իրեն մնացուն դասախոս:

Ուսուցչական գործունէութեան զուգահեռ՝ Բոլան Պարթ իր տեսարանական մտածումները բանաձեւեց շարք մը Հատորներու մէջ: 1933ին յոյս տեսաւ իր առաջին գործը՝ «Գրիլա արարէք զիս ապրիմանիմ», 1934ին՝ «Միշուլէ» իր գրչով, 1937ին՝ «Առաջնիւնը», 1948ին՝ «Ռասիսի մասին», 1964ին՝ «Քննադատական ուսումնասիրութիւններ», 1965ին՝ «Նշանաբանութեան տարրերը», 1966ին՝ «Քննադատութիւնն ու ձգտարտութիւնը», 1967ին՝ «Տարազին օրէնքը», 1970ին՝ «Տ/Հ», 1970ին՝ «Նշաններու կայտարարութիւնը», 1971ին՝ «Սատ, Կոծալ, Ծուրի», 1972ին՝ «Քննադատական նոր ուսումնասիրութիւններ», 1973ին՝ «Քննադիրին իւրեղնքը», 1974ին՝ «Պարթ» իր գրչով, 1977ին՝ «Հասարակներ» սիրոյ ռուսերէնը, 1980ին՝ «Լուսաւոր սեմակը»:

Կառուցային նշանաբանութեան, փիլիսոփայական վարդապետութիւններու եւ Հոգեվերլուծական գիտութեան տարրերին մեկնելով՝ Բոլան Պարթ յաշոյնեցաւ զանալ կեդրոնական դէժը նոր քննադատութեան, որ գրութիւններու ընթերցումը կատարեց Համաձայն ընթերցանութեան տաւաններուն:

Այդ իսկ պատճառով, Պարթ զիտարտար կեդրոնացաւ գրութեան լեզուի տարանջատման, ուսումնասիրութեան աշխատանքին վրայ՝ երկրորդ Հանգրուանին խօսքին իմացական ու զգացական յարաբերութիւններու ընթերցման կարեւնայ անցնելու Համար:

Ընթերցման եղանակէ մը ալ յաջոց կատարած իր յարասեւ անցումներով՝ Բոլան Պարթ կ'ուզէր փաստել, թէ մարդը աւելի մեծ է որեւէ մասնագիտութենէ, իսկ իւրաքանչիւր գրութիւն՝ իր լեզուին միջոցաւ, կը նպաստէ ընթերցման ճիշդ ուղեղին յայտնաբերման գործին, որովհետեւ ամէն մէկ ընթերցող կ'առաջարկէ իր յարաբերութիւններուն ընթերցման բացուող ընթերցման ուղեղինը, որ քննադատական ընթերցման եղանակներուն լրիւնցումը կը նշանակէ:

Բոլան Պարթի տեսմանակ կորուստով՝ Քրտեանական եւ միջազգային նոր քննադատութիւնը կորսնցրոց իր յաղմարդին եւ միշտ կենսական դէժերին մէջը, մէկը այն բացառիկ զէմքերէն, որուն անունը սերտորէն կապուած պիտի մնայ քաներորդ դարու իմացական կարեւորագույն ճիգերուն:

ՄԱՆ՝ ԺԱՆ-ՓՈԼ ՍԱՐԹՐԻ

ԺԱՆ-ՓՈԼ ՍԱՐԹՐԻ՝ ՍԵՒԱՆԱՅ ԱՓԻՆ
(Անտիպ լուսանկար)

Հինգշաբթի 20 Մարտին, դրազէտ, Թատերադեր, փրիստփայ և մտաւորական Ժան-Փոլ Սարթր Հիւսիսեղանոց փոխադրուեցաւ Թոքերու անհանգստութեան պատճառով: Օրէ օր աւելի վատթարացաւ մեծ զրազէտին առողջական վիճակը և բժշկական մասնաշաղկապ խնամքը ապարդիւն անցաւ, երբ զոյապաշտ փրիստփայութիւնը իր անձնական զրոյսով զուսուրած մեծ դրազէտը իր վերջին լուսը փետր 15 Ապրիլի երեկոյեան:

Ժան-Փոլ Սարթր ծնած էր 21 Յունիս 1905ին, Փարիզի արուարձաններէն Փատրի մէջ, մանր քաղաքին ընտանիքի մը հրդեհին տակ: Մէկ տարեկանին կը կորսնցնէ ծովուծին մէջ էրբեւ ուսաց ծառայող հայրը և մօրը հետ կը փոխադրուի վերջինին ծնողքին բնակարանը, Լա Ռուլլէ:

Հինգ տարեկանին, Սարթր առանձինն կը սորվի ընթերցումը՝ իրեն զատադիրք ընտրելով Հեթար Մալոյի «Ատանց ընտանիքի» անուն մանկապատանեկան վէպը: Այս չըջանին, իր միակ բարեկամները կ'ըլլան մեծ գրողները և, եօթը տարեկանը լատարած՝ արդէն «Կը լափէ» Գոնզէլի, Ռապլէի, Վոլթերի, Հելեոյի գլուխ գործոցները, բայց յատկապէս՝ Ֆլուպէրի «Աւ-

տամ Պովարի»։ Ընթերցումի զուգահեռ՝ Սարթր կը հատարէ իր գրական նախափորձերը, երբ քառասունգոթութիւններու միջոցաւ կը նամակցի իր մեծ հօր հետ և Լաֆոնթէի հեքիաթները կը վերածլակէ աղեքսանդրեան յանգալափով: Ներշնչւած իր ընթերցումներէն՝ հաեւ կը գրէ վէպ մը, իսկ 1914ին՝ «Ջիմաուք Պիլամի» պատմութիւնը:

1915ին, «Հանրի լորրորդ» հրկորդական վարժարանի առաջին դասարանի դասեղաններուն առջեւ՝ Սարթր բարեկամութիւն կը հաստատէ Փոլ Նեզանի հետ: 1917ին, մայրը վերադառնի կ'ամուսնանայ և այս դէպքը վատ անդրադարձ կ'ունենայ իր լրջապատէն մեկուսացած պատանիին հոգիին վրայ:

Առկէ ետք, Սարթրի պատանութիւնը կ'ընթանայ զորաւոր վերիվայրումներով, տեղափոխութիւններով, մէկ վարժարանէ միւսը անցումով, և առկա մինչև 1924, երբ կը յաջի «Լուի երկրորդ» երկրորդական ուսուցչանոցի նախապատրաստական ընտելութիւններուն:

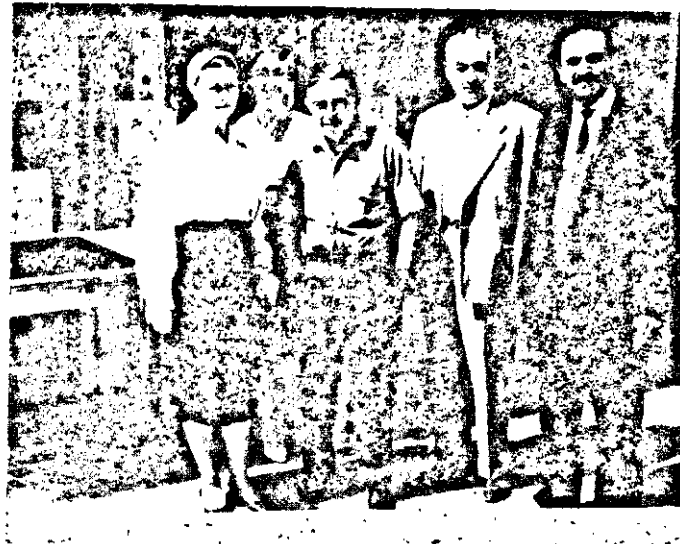
1928ին, կը ձախողի աւարտական կարգի քննութիւններուն մէջ, որովհետեւ փոխանակ դասադրեալին պատասխաններու՝ կը ներկայացնէ ստորին ինքնադրոյ մատուցած մը: Տարի մը ետք, «Էքսոյ Նորմալ սիւսիքի» քննէն ետք կը ծանօթանայ Սիմոն տը Պովուարի: Նրկութիւն միջեւ հաստատուած մտերմութիւնը կը շարունակուի մինչև Սարթրի մահը՝ վերածուելով զոյապաշտ աւանդութեան մը:

1931ին Սարթր կ'ընդունուի «Լը Համբ» երկրորդական վարժարանի անդէնտիքեան կողմէ՝ իրեն փրիստփայութեան ուսուցիչ: Այս պաշտօնը կը վարէ յաջորդաբար երեք տարի, միամասնակ ուսումնասիրելով գերմանացի փրիստփայներ Հասթըրի և Հայտնիքի տեսութիւնները: 1931ին, Նեզանի օժանդակութեամբ լոյս կ'ընծայէ «Յիւստալիս» առաջինը՝ անուն զորմը, որ մեծ հետաքրքրութիւն կ'առաջացնէ հրետաարդ փրիստփային անուն լուրջ:

1940ին կը մերթադրուի գերմանացիներուն կողմէ և ազատ կ'արձակուի մէկ տարուան բանտարկութենէ ետք: Մինչև 1945 կը գրէ մէկ տասնի ուշադրաւ զորմեր՝ «Պատր» պատմութեամբ, «Ճանճներ» Թատերախաղը, «Իրիքթորալմներ» շարքի առաջին հատորը, «Էնտրիք» և «Սնտրիք» և փրիստփայական բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ:

1945ին լոյս կ'ընծայէ «Les Temps Modernes» պարբերութիւնը և կը դառնայ Դիմադրութեան օրկանի: «Բոմպայի» զլիսաւար դէմքերէն մէկը, իրեն զազափարակից ունենալով Ալպէն Քամիւի, Ժան Ժրնէի, Ժորժ Պաթլիի և ման երիտասարդ գրողներ:

Այս Թուականէն սկսեալ, Սարթրի զոյապաշտ փրիստփայութիւնը համալիարհային ընդունելութեան կ'արժանանայ, յատկապէս՝ երիտասարդական ու համալսարանական շրջանակներու մօտ: Միաժամանակ կը շարունակէ իր յեղափո-

1963, ՍԵՒԱՆ: ԶԱՆԿՆ ԼԱՆՔՆՆԱՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆ ՏԵՐ ԳՕՎՈՒԱՐ, ՍԱՐԹՐԻ ԼԱՆՔ ԹԱՐԳԱՄԱՆՁՈՒՂԻՆ, ԺԱՆՓՈՂ ՍԱՐԹՐ, ԷՊՈՒՄՐԻ ԹՈՓՁԱՆ, ՍԵՐՈ ԽԱՆՁԱՅԵԱՆ

(Անտիպ լուսանկար)

խաղանքի ընթացքը եւ Հնդկաստանի ու Ալժերիոյ պարագային՝ դէրժ ԿԵ ԶԻԳԵ Ֆրանսական քաղաքականութեան դէմ, 1956ին՝ Հունգարիոյ, իսկ 1968ին Ֆրանսիոյ վրայ կատարուած խորհրդային ներխուժումներուն դէմ, ինչպէս նաեւ ԿԵ ԶԱՆԿՆԱՆՔԻ մէջ կատարուած ամերիկեան միջնորդութեան եւ խզմանքներուն դէմ:

1963ին Սարթր կ'այցելէ Հայաստան եւ շարք մը հանդիպումներ կ'ունենայ իր գործերը թարգմանած հայերէն մատարակներուն ու զրազաններուն հետ:

1964ին Սարթր կ'արժանանայ դրականութեան Նոբելեան մրցանակին, իսկ ԿԵ մերժէ ընդունիլ զայն, ինչ որ մեծ աղմուկ կը բարձրացնէ: Իր աշխատանքը բացատրելով, Սարթր կ'ըսէ՝ «Գրագիր մը իմ գիմին պէտք չէ քայլ տայ նաւապետութեան մը զերծանելու իրազեկմանը»:

Գրական իր կարեւոր արժեքները շարքին կարեւոր չէ չիլիւ թագմիցս հրատարակուած «Նաղկամէն» (մինչեւ 1978 լոյս տեսած 1-670-800 տպագրուած

նախով), «Ազատ ձեռքեր» (մինչեւ 1978՝ 1-892-000 տպագրուած), աւելի քան 30 լեզուներու թարգմանուած «Պատը պատմութեան հետ», «Ասանց շուրի մարդիկ», «Անկ», «Նաւապետութեան պատմութեան», «Ստանաւ եւ քարի Աստուածը» անուն ստեղծագործութիւնները, ինչպէս նաեւ՝ «Բանականութեան դարը», «Գոյապաշտութեան մասին», «Գոյապաշտութեան մարդիկ», «Գործնական համայնքներու տեսութիւնները» եւ «Նաւերը խորազերծու աշխատանքներուն»:

Գրական եւ գիշերային իր գործերով՝ Ժան-Փոլ Սարթր կը նկատուի ժամանակակից ֆրանսական ու միջազգային գրականութեան տրամադրող դէմքերէն մէկը, յանձնառու մատուցականի մէջ խօսուած ախարը, որ իր ողջ կեանքի ընթացքին, քաղաքական, ընկերային թէ մտաւորական աշխատանքներով, իր ճիշդութեան պաշտպանի եւ առաջնորդող դէր ըստանձնէ ֆրանսայի եւ աշխարհի շատ աստիճաններ:

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ՌՈՆՏՈՆ

Խմբագիր
Հրաչ Տապալապետյան

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Գին 35 լ. սևի, արտասահման՝ 15 տոլար

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՀԷ ՍԽԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
digitised by A.R.A.R.@

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՑԱՆՔ

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՄԱՆՈՑԵԱՆ, «Ցօղաբուրմ լուսփունը» (բանաստեղծություններ),
Վենետիկ, 1979

ԱՐԱՄ ԳԱՌՕՆԷ, «Վերջին երգեր» (բանաստեղծություններ), Թեհրան, 1979

ԱՐԱՄ ԳԱՌՕՆԷ, «Եկեղաթիվ հառաչումներ» (արձակ էջեր), Թեհրան, 1980

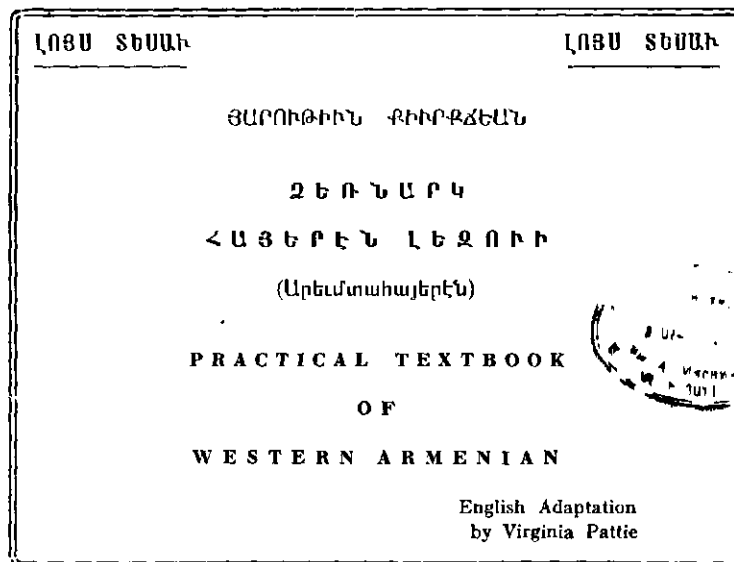
ԿԱՅՆԱԿ ԼԵՓԵՃԵԱՆ, «Տաղեր սիրոյ եւ մարմնի» (բանաստեղծություններ),
Պէյրուս, 1980

ԱՐՇԱԽԻՐ ԿԼՈՐԻԿԵԱՆ, «Կուգեմ» (քառերգություն), Փարիզ, 1980

ԱԲՐԱՀԱՄ ՂԱՐԱՅԱՆԵԱՆ, «Աս Զարմահալի մասին» (բանաստեղծություն),
Թեհրան, 1980

ՅՈՎՀ. ԱՂԱՇԵԱՆ, «Ախ. լաներ տնայեր» (արձակ), Պէյրուս, 1980

ՎԱՐԴԴԷՍ ՇԱՄԼԵԱՆ, «Իրաւաբանին խղճմամբը» (տեսական), Պէյրուս,
1980

ՏԱՐԵԿԱՆ ՔԱՃԱՆԳԻՆ

ԼԻՔԱՆԱՆ	50 Լ. ՈՍԿԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ	27 ՏՈԼԱՐ
ՀԱՏԱՎԱՃԱՌ	5 Լ. ՈՍԿԻ

بَاكِينُ

مجلة شهرية ، أدبية وفنية علمية
المدير المسؤول
السيد ارثين كاركنيك قرانجيان

•

PAKINE
REVUE MENSUELLE
LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE

Propriétaire
Dr. A. KAZANDJIAN

•

ԲԱԿԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Խմբագիր
ԳՐԱՄԱՍԻՍՏԱՆ

Խմբագրության տնօրենը
ՅԱՐՈՒԹԻՆ ԿԱՐԿՆԻԿԻԱՆ
ԱՆՔԻՆԻ ԿՐԱՎՈՍԵԱՆ

B. P. 11 - 8404 - Beyrouth - LIBAN
Tel. 296898